

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
Katedra obecné antropologie

Markéta Sagačová

Sociální těla v queer podniku

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Martin Heřmanský, Ph.D.

Praha 2017

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala sama a uvedla jsem všechnu použitou literaturu a zdroje. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. 6. 2017

Za věnovaný čas, vstřícnost a pochopení děkuji vedoucímu své diplomové práce, který mi poskytl nejen odborné vedení, ale hlavně cenné připomínky a nápady. Dále pak děkuji svým blízkým a také všem, díky nimž byl tento výzkum možný.

Obsah

Abstrakt	5
1. Úvod	7
2. Teoretický vhled	9
2.1. Obrat k tělu	9
2.2. Tělo jako artefakt	15
2.3. Tělo jako norma	16
2.3.1. Biomoc	20
2.4. Tělo jako význam	23
2.5. Sexualita a queer	24
3. Metodologické postupy a reflexe výzkumu	27
3.1. Výzkumný problém a výzkumné otázky	27
3.2. Výzkumná strategie	27
3.3. Techniky konstrukce dat	28
3.4. Výběr prostředí výzkumu	29
3.5. Postupy analýzy a interpretace dat	30
3.6. Reflexe kvality výzkumu	31
3.7. Reflexe vlastní výzkumné pozice	33
3.8. Etické otázky výzkumu	38
4. Osvěžovna	40
4.1. Aktéři v Osvěžovně	44
5. Techniky těla v Osvěžovně	49
6. Upravované tělo	51
7. Poslušné tělo	56
7.1. Rozdělení jedinců v prostoru Osvěžovny	56
7.2. Donucování a sankce	59
8. Semiotizované tělo	63
9. Konzumující tělo	67
10. Závěr	68
11. Použité prameny a literatura	73

Abstrakt

Diplomová práce usiluje o antropologickou interpretaci těl v prostředí queer podniku. Snaží se zachytit, interpretovat a pochopit procesy, které nějak formují lidská těla v tomto podniku, pracovně nazvaném Osvěžovna. Osvěžovnu lze přitom vnímat jako určité sociální pole, v němž se manifestuje queer habitus a jak se posléze ukáže, i jakýsi „přátelský“ habitus, jehož projevem je mimo jiné snaha vyhýbat se konfliktům. S ohledem na výzkumný terén a výzkumné otázky je hlavní výzkumná metoda kvalitativní - zúčastněné pozorování. Výchozím teoretickým nástrojem je rozdělení kulturní dimenze lidského těla na tři strukturální úrovně dle Soukupa a Balcerové. Touto strukturou je pak ovlivněné i samotné rozdělení práce, která se postupně zabývá technikami používání lidského těla a způsoby, jakými je lidské tělo v Osvěžovně upravováno; dále způsoby, jakými je tam lidské tělo disciplinováno; a v neposlední řadě tím, jaké kulturní významy lze na lidském těle v Osvěžovně nalézt. Toto dělení je doplněno o úroveň konzumace. V Závěru jsou tyto poznatky shrnuty včetně potvrzení, že se zmíněné strukturální úrovně lidského těla velmi často prolínají. To pak ukazuje na celistvost systému kultury těla v Osvěžovně.

Klíčová slova

tělo; queer; antropologie; disciplína; habitus

Abstract

The thesis strives for the anthropological interpretation of the body within queer enterprise. It tries to capture, interpret and understand the processes that form human bodies in this enterprise, in this thesis called Osvěžovna. Osvěžovna can be considered a certain social field within the queer habit is manifested; and as it turned out some sort of "friendly" habit too. With regard to the research landscape and research questions, the main research method is qualitative - participant observation. The main theoretical concept is the division of the cultural dimension of the human body into three structural levels according to Soukup and Balcer. This structure affects the division of thesis itself, which gradually deals with the techniques of the use of the human body and the ways in which the human body in Osvěžovna is modified; the way the human body is disciplined there; and what cultural significance can be found in Osvěžovna. This division is supplemented by the level of consumption. In conclusion are these findings summarized and there is also confirmation that these structural levels of the human body are very often intertwined. That points the integrity of the body culture system in Osvěžovna.

Key words

body; queer; anthropology; discipline; habitus

1. Úvod

Ve své diplomové práci se snažím o antropologickou interpretaci těl v prostředí queer podniku, který nazývám Osvěžovna¹. Téma queer teorie a dalších teorií s ní souvisejících je v posledních letech poměrně hojně probíraným tématem i v akademické sféře. Mnoho prací se zabývá genderem, sexualitou, ale i queer tělem, které je často zobrazováno obnažené či s výraznými líčidly, parukami, extravagantními doplňky a podobně. Já se chci ve své práci zaměřit na těla jedinců, navštěvujících Osvěžovnu, přičemž Osvěžovnu vnímám jako specifické sociální pole (dle Bourdieuho definice v kapitole 2.1. Obrat k tělu), ve kterém se ustanovuje jistý queer habitus (taktéž dle Bourdieuho). Sleduji tak v Osvěžovně sociální těla, což zahrnuje nejen to, jak jsou lidská těla upravována, ale i jak je s nimi zacházeno a zda se zde objevují nějaké prvky disciplíny či sémiotické prvky.

V posledních desetiletích dochází v antropologii k tzv. obratu k tělu. Thomas Csordas se tento obrat pokusil tematizovat následovně: 1. fáze byla institucionalizace antropologie jako oboru, v níž bylo tělo bráno jako nějaký samozřejmý předpoklad, který ještě nebyl teoreticky tematizován; jako 2. fázi vnímal to, když se od 70. let 20. století začalo stávat tělo předmětem etnografického zájmu – zkoumala se však spíše gestikulace apod. Zkrátka „jazyk těla“, než jeho materiální povaha; 3. fázi počítá Csordas od 90. let, kdy se objevují explicitní pokusy o to tematizovat tělo jako teoretický koncept – sem řadí Csordas i sebe a vnímá svou práci, vycházející z fenomenologie Merleau-Pontyho jako završení tematizování těla a tělesnosti. (Csordas, 1993, 1999). Že se jedná o završení, se sice nepotvrdilo, ale důležité je, že mnohem více autorů zaznamenalo v antropologii obrat k tělu a tělesnosti. Martin Heřmanský říká, že tělo je v daném kontextu nositelem a symbolickým zprostředkovatelem kultury, která do těla vpisuje své základní hodnoty, normy a hierarchie (Heřmanský, 2014). Otázka tělesného obratu však byla tematizována již dříve. Podle Margaret Lock bylo tělo do konce 70. let považováno za univerzální biologickou základnu, na níž kultura staví svou bezbřehou rozmanitost. Teprve na jejich konci nastává obrat směrem k zájmu o reprezentaci tělesnosti (Lock, 1993).

---

¹ Tento název volím proto, že se jedná o bar, tedy se zde samozřejmě podávají nápoje, které pro mne byly zvláště v letních měsících osvěžující; stejně jako příjemná atmosféra podniku.

Sama Lock vnímá tělo jako explicitní produkt specifických sociálních, kulturních a historických kontextů.

Cílem mé práce je podat antropologickou interpretaci těl v prostředí Osvěžovny, jež je queer podnikem. Při deskripci a následné interpretaci získaných poznatků jsem vycházela z teoretických konceptů, čerpajících z dosavadní společenskovední tradice. Svou práci jsem strukturovala do tří hlavních oddílů. V první části představuji hlavní teoretická východiska, která mi byla v mé práci nápomocna. Nejprve se věnuji hlavním konceptům a dále pokračuji kapitolami podle rozdělení dimenzí lidského těla dle Soukupa a Balcerové v jejich Antropologii těla (2011). Ve druhé části se pak zabývám metodologickými postupy a reflexí celého svého výzkumu. Konečně pak v empirické části se snažím podat deskripci, analýzu a interpretaci získaných dat, a to v kontextu teoretických východisek, použitých ve druhé části.

2. Teoretický vhled

V této části bych ráda představila hlavní teoretická východiska, ze kterých jsem vycházela při svém terénním výzkumu. Výchozím textem pro mne byla Antropologie těla (2011) od Soukupa a Balcerové a jejich pojetí kulturní dimenze těla, které dále dělí na 3 úrovně - tedy tělo jako artefakt, norma a význam (Soukup, Balcerová, 2011). Dále jsem vycházela z Maussova spojení technik těla se sociokulturními systémy (*Techniques of the Body*, 1973) a na něj navazujícího Bourdieho pojetí habitu (*Teorie jednání*, 1998) a z Foucaultova propojení těla a sociokulturních institucí, kde hraje velkou roli proces disciplinace těl. S Foucaultovými pracemi pak dobře rezonuje kniha *Umlčené tělo* (1987) od Roberta Murphyho, na nějž odkazují i Soukup a Balcerová. Mimo to se zmíním i o několika dalších významných autorech jako je Mary Douglasová, Maurice Merleau-Ponty a další.

A vzhledem k tomu, že mým výzkumným terénem byl queer podnik, věnuji poslední podkapitolu teoretického vhledu samotnému tématu queer.

2.1. Obrat k tělu

Jedním z prvních, kteří se zabývali sociologií těla, byl francouzský sociolog a etnolog Marcel Mauss (1872–1950). Mauss ve svém stěžejním díle *Techniky těla* (1973) mluví o vzniku „teorie techniky těla“, přičemž technikou těla myslí „způsoby, jakými lidé v různých společnostech používají dle tradice svá těla“ (Mauss, 1973, s. 457, 461). Tělo je dle Mausse prvním a přirozeným instrumentem člověka, respektive tělo je přirozený technický objekt a zároveň technický prostředek člověka (Mauss 1973, s. 461). Důležité je, že používání těla je dle Mausse kulturně kódované.

Základní myšlenkou jeho díla *Techniky těla* je předpoklad, že každá společnost má své specifické zvyky, které se projevují ve způsobech jejího zacházení s lidským tělem (techniky plavání a potápění, vojenské pochody, způsoby stolování, ale i chůze atp.). Právě tyto způsoby označuje jako techniky těla a je dle něj třeba nezkoumat jednotlivé techniky jen z anatomicko-fyziologického hlediska, ale je třeba přidat ještě poznatky psychologické a sociologické (Mauss, 1973, s. 462).

Podobně přistupují ke zkoumání těla i český kulturolog a kulturní antropolog

Martin Soukup (*1977) a psycholožka Michaela Balcerová (*1985), která se věnuje kulturologické reflexi těla. Jejich přístup je přitom obohacen poznatky z různých vědních disciplín, protože zastávají názor, že:

Lidské tělo představuje základní a nejbližší prostředek, který provází člověka při všech aktivitách. Zkoumání těla tedy vyžaduje výrazně interdisciplinární přístup, o který usiluje antropologie těla jako samostatná oblast antropologie.

(Soukup, Balcerová, 2011, s. 32)

Soukup a Balcerová rozlišují u těla dvě základní dimenze – organickou a kulturní. Kulturní dimenze má tři strukturální úrovně² - tělo jako artefakt, tělo jako norma a tělo jako význam. Kulturní zacházení s tělem tak probíhá prostřednictvím procesů, kterými je lidské tělo upravováno, disciplinováno a semiotizováno. Soukup a Balcerová dále přirovnávají tři strukturální úrovně kulturně antropologickému přístupu ke kultuře, protože dle Soukupa se v kulturní antropologii pod pojmem kultura rozumí systém artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí, které jsou sdíleny členy určité společnosti (Soukup 2011). Každou z uvedených rovin lze navíc doložit v mnoha kulturách (Soukup, Balcerová, 2011, s. 32).

Dle Soukupa a Balcerové každá kultura vykazuje specifické kulturní uchopení lidského těla, které má tendenci být upravováno, disciplinováno a chápáno takovým způsobem, aby odpovídalo sociokulturním normám a idejím, jež danou kulturu konstituují (například různé způsoby chůze, hygienické návyky atp.). „Jakkoli je tělo kulturní univerzálie, každá kultura s ním zachází rozdílně a žádná z nich nenechává tělo netknuté.“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 31)

Určité upravování těla tak poukazuje na existenci jistých významů, které každá kultura připisuje lidskému tělu (a jeho morfologii a fyziologii). Tělo se tak stává kulturním konstruktem a reprezentací; a právě na lidském těle lze ukázat sílu kultury (byť omezenou morfologií a fyziologií), přičemž Soukup a Balcerová o daném procesu říkají, že se „tělo převádí z řádu přírodního do kulturního“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 31).

Tím, že jsou techniky těla spojeny se sociokulturními systémy, nejsou tedy tyto

---

2

Zde je podstatné, že – jak sami autoři přiznávají – rozlišit tyto jednotlivé úrovně jde pouze v teoretické abstrakci, protože „tělo jako artefakt, norma a význam tvoří dynamický komplexní celek“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 40).

techniky jen produktem čistě individuálních mechanismů - jisté osvojené schopnosti se liší nejen mezi jednotlivci, ale i mezi různými sociálními prostředími. Tyto schopnosti jsou dle Mausse utvářeny habituálně. Techniky těla se tedy přizpůsobují habitu, který je sociální (Mauss, 1973, s. 473). Slovenští pedagogové Ondřej Kaščák (*1978) a Zuzana Obertová zastávají názor, že tělo je klíčové médium, neboť je jak objektem tak zároveň i subjektem kulturní reprodukce (Kaščák, Obertová, 2012, s. 11).

Teoretickému i empirickému rozpracování konceptu těla se věnovala například i britská sociální antropoložka Mary Douglasová (1921–2007), která ve svém díle Rituál, tabu a tělesná symbolika (1993) rozlišuje dvě vzájemně související úrovně tělesnosti, a sice tělo jako sociální útvar a tělo jako fyzický útvar.

Telo ako sociálny útvar riadi spôsob, akým je vnímané telo ako fyzický útvar; a z druhej strany sa vo (sociálnymi kategóriami modifikovanom) fyzickom vnímaní tela stáva manifestným určité chápanie spoločnosti.

(Douglas, 1993, s. 99 podle Kaščák, Obertová, 2012, s. 3)

Tělo je tedy současně jak výrazem nějaké kultury, tak je individuální zkušenost s tělem ovlivněná kulturou. To je dáno především starostmi o vlastní tělo, způsoby stravování, režimem spánku i pohybu, koncepcemi vývojové normality atp. (Kaščák, Obertová, 2012, s. 3).

Nicméně vztah těla, kultury a společnosti může být také konfliktní. Enkulturační mnohdy nekoresponduje s „přirozeným tělem“ a jeho potřebami a někdy jde přímo proti nim (Kaščák, Obertová, 2012, s. 4). Je potřeba nemalé sociální úsilí, aby z přírodního těla vzniklo tělo sociální, tedy tělo, které odpovídá základním normám té které kultury.

Linie autorů, která tedy dle Kaščáka a Obertové vnímá tělo jako socializační faktor - a mezi něž řadí například M. Foucaulta, P. Bourdieuho a J. Butlerovou - předpokládá, že ve chvíli, kdy se zaměříme na tělo, jde už o tělo kulturně konstruované, které je formováno momentálními diskurzy a praktikami (Sarasin – Tanner, 1998, s. 6 podle Kaščák, Obertová, 2012, s. 5). Hlavními prvky analýzy jsou procesy technizace těla (které tematizuje především Marcel Mauss), procesy regulace (např. George Simmel), procesy civilizování těla (např. Norbert Elias) a procesy

disciplinování těla (Michel Foucault). Důležité je, že zde nejde pouze o utlačování domnělé přirozenosti člověka, ale o procesy (re)produkce, (re)konstrukce a (re)organizace tělesných technik, držení těla atp. V rámci této skupiny názorů je hlavním zkoumaným prvkem tělesný pohyb, jehož estetickou dimenzí je styl, který má sociálně odlišné podoby (Alkmayer, 2003 podle Kaščák, Obertová, 2012, s. 5).

Francouzský sociolog a antropolog Pierre Bourdieu (1930-2002) tvrdil, že osvojování kultury napodobováním a opakováním vede k osvojení kulturních norem; jako kulturně univerzální příklad uvádí rozdíl mezi mužským a ženským, daný genderovou enkulturací, jejíž základ je inkorporační. Jde například o držení těla a chování, ve smyslu rozdílu mezi přímostí a upřímností (stavění se čelem, otevřeně hledět na cíl či zaútočit) na jedné straně a skromností, zdrženlivostí a poddajností na straně druhé. (Bourdieu, 1987, s. 129 podle Kaščák, Obertová, 2012) Chování, které je osvojené tělesnou inkorporací pak dle Bourdieu následně funguje jako „sociální paměť“, „mnemotechnická forma“ (Bourdieu, 1979 podle Kaščák, Obertová, 2012). Tělesné praktiky nesou stopy kultury a zároveň ji imanentně reprodukuje. Jsou tak podstatnou částí Bourdieuho konceptu habitu.

Bourdieu tedy dále rozvinul Maussův koncept habitus³; zasadil habitus do kontextu orientace sociálních aktérů v sociálním prostoru a popisuje jej jako vyjádření jednotného stylu praktických činností a statků jednotlivého aktéra nebo třídy aktérů. Soubor preferencí, dovedností a schémat jednání, které člověk získává během socializačního procesu za působení společenských norem a specifických institucí a které korespondují s jeho sociálním postavením, tvoří specifický habitus, na jehož základě se aktéři orientují ve společnosti a jednají (Bourdieu, 1998).

Bourdieu vytvořil svůj koncept habitu za účelem podat realistickou reprezentaci lidského jednání, zejména v souvislosti se vztahem mezi jednáním jednotlivců a společenskými pravidly. Pomocí konceptu habitu tak vysvětluje to, proč se lidé podřizují společenským normám (nesouhlasí totiž s pojetím, že lidské jednání je jen mechanickým vykonáváním společenských norem). Habitus je tělesná a psychická dispozice k určitému jednání a jeho charakter je jak kulturní, tak individuální (biografický). Z toho je patrné, že není definitivní, ale je neustále

---

³ Mauss vnímá u habitu jeho sociální povahu, chápe jej v podstatě jako „zvyk“, něco, co je osvojené. Tvrdí, že „v umění používat tělo dominují vlivy výchovy“ (Mauss, 1973, s. 471). Výchovu Mauss neformuluje ve smyslu verbálních technik, ale hlavně v tělesném napodobování (Kaščák, Obertová, 2012, s. 3).

vytvářen (Bourdieu, 1998).

Ve svém konceptu habitu Bourdieu ukazuje, jak sociální prostředí působí na aktéry, kteří se v něm pohybují, aniž by na ně byl vyvíjen nějaký vnější nátlak. Stručně lze snad říci, že součástí habitu jsou charakteristické rysy jedince či skupiny jako například způsob chování, řeč, záliby atd. Tyto rysy si nevědomě přisvojují aktéři, pohybující se v daném prostředí, neboť jen tak v něm mohou být úspěšní. Jedná se tedy o organizaci psychiky a tělesnosti jedince, která není vrozená, ale musí být získána; poté se nicméně stává „přivtělenou“. Bourdieu říká, že: „když se představa o tom, co je člověk v určitém společenství, vtělí v habitus, stává se skutečným principem jednání“ (Bourdieu, 1998, s. 122). Jednání aktérů je odvozeno od souladu habitu a určitého sociálního pole, přičemž sociální pole Bourdieu popisuje jako relativně autonomní část sociálního prostoru, která se řídí svými vlastními pravidly a je strukturována vlastním systémem distribuce forem kapitálu (Růžička, Vašát, 2011). Jinak řečeno - sociální pole je univerzem, které „se řídí svými vlastními zákony fungování a transformace, jinými slovy jde o strukturu objektivních vztahů mezi pozicemi, které v něm zauímají jednotlivci či skupiny konkurující si v úsilí o legitimitu.“ (Bourdieu, 2010, s. 282 podle Růžička, Vašát, 2011). Jde tedy o jakousi oblast specializovaného jednání.

Dispozice k tomu jednat, myslet a vnímat svět určitým způsobem - tedy habitus - je odrazem vnějších struktur, strukturovaným principem. Zároveň je ale prostřednictvím praktického jednání aktéra strukturujícím principem – produkuje vnější svět. Habitus není nikdy plně vědomý (Růžička, Vašát, 2011, s. 132).

Další skupina autorů už nemluví při konstituování těla jen o enkulturaci a socializaci, ale vnímá jako velmi důležité i individuální charakteristiky. Sem spadá například Erving Goffman, který zdůrazňuje, že tělo v sociálních situacích není jen projevem kulturního kódování – subjekt může od svého těla zaujmout jistý odstup a racionalizovat ho. Kromě toho zde nemusí existovat jednota těla a kultury a ani jednota těla a subjektu (Kašćák, Obertová, 2012, s. 6)

Goffmanovo pojetí se sice zaměřuje na individuální charakter tělesnosti, ale podstatné jsou i zde makrosociální souvislosti. Tyto dva prvky se pak střetávají v konceptu tělesnosti, jak je tematizován v rámci kritické etnografie. V ní je tělo chápáno jako prvotní oblast, do které se vpisují mocenské vztahy. Moc tak využívá tělesnost, protože působení přes tělo není svázané s racionalitou a minimalizuje tak

případné protesty a subjektivní odpor. Snahou kritické etnografie je rozplést tuto propojenost těla, moci a kultury (Kaščák, Obertová, 2012, s. 7).

Jiní autoři se nezajímají o tělo jako o kulturní konstrukt, jako o prostředek individuální performace ani jako o prostředek nějaké kulturní rezistence. Zabývají se tělem jako subjektem. Tato koncepce navazuje na směr tzv. antropologie těla, který se rozvíjí od 90. let 20. století (Csordas, 1993 podle Kaščák, Obertová, 2012, s. 8), a je v něm podstatné znovu promyšlení vztahu kultury a subjektivity, vycházející z tělesnosti. Toto pojetí antropologie těla se zabývá tím, jak se tělo podílí na konstituování subjektivních a intersubjektivních zkušeností, na jejichž základě se následně konstruuje identita subjektu. Hlavní tezí je, že tělesné vnímání a zkušenost jsou existenciální podmínkou lidského života. Příznivci této antropologie navazují na fenomenologii M. Merleau-Pontyho a kritizují objektivistický přístup k tělu, který je zřejmý především v klasické psychologii vnímání (Kaščák, Obertová, 2012, s. 8-9).

Francouzský fenomenologický filosof Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) tedy vnímá tělo jako subjekt a označuje jej jako „přirozený subjekt“. Tělo je v jeho díle jakýmsi nástrojem nebo prostředkem a dá se postihnout všemi smysly. A nejen že prostřednictvím těla vnímáme procesy odehrávající se v našem okolí, ale právě tím, že jsme sami tělo, vnímá naše okolí nás. Díky tělu jsou tak možné naše zkušenosti se světem, takže „člověk tak existuje tělesně a jeho vztah ke světu je daný tělesností“ (Kaščák, Obertová, 2012, s. 10).

U Merleau-Pontyho je tělo primárním médiem v sociálních vztazích. Nejenže vnímání probíhá prostřednictvím těla a v něm, ale i vědomí je u Merleau-Pontyho zcela podřízené tělesné existenci. Identita subjektu je fundovaná tělesností. Merleau-Ponty navíc užívá distinkci pojmů Leib a Körper, jejímž základem je subjekt jako tělo a tělo jako subjekt (Kaščák, Obertová, 2012, s. 10).

V antropologickém bádání je tak mnoho možností, jak pohlížet na tělo a jak se jím zabývat. Podobně jako Kaščák a Obertová dělí i Nancy Scheper-Hughes a Margaret Lock tři úrovně pojetí tělesnosti v antropologii. První je rovina individuálního těla, kde autoři zacházejí s tělem jako subjektem a vycházejí přitom z Merleau-Pontyho. Kaščák a Obertová sem řadí i koncept těla jako individuální performace, jejímž základem je individuální zkušenost s tělem, tělesné vnímání a tělesné vyjádření. Patří sem tedy například Goffman. Ve druhé rovině vnímají

autoři sociální tělo jako metaforu, respektive zrcadlo společnosti. Mezi tyto autory patří například Mauss nebo Douglasová. Třetí rovinou je pak tělesná politika, kde je tělo objektem nějaké politické či strategické intencionality. Sem lze zařadit například Bourdieuhovo práce (Kašćák, Obertová, 2012, s. 9) či koncept tělesnosti Michela Foucaulta, kterému se věnuji v kapitole 2.3. Tělo jako norma.

Zde bych ráda zopakovala a zdůraznila, že byť v rámci své práce používám kvůli přehlednosti členění lidského těla na několik rovin, nelze tyto roviny tak zcela striktně oddělit a jsou vždy nějak provázené a vzájemně spolu souvisí.

2.2. Tělo jako artefakt

„Lidské tělo je kulturně konstruováno a reprezentováno“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 32). Lidskému tělu, jeho morfologii a fyziologii jsou v každé kultuře přikládány rozmanité významy. V každé kultuře lidé nějak upravují svá těla. A právě specifickou kulturní praktikou úpravy těla se přirozené fyzické tělo stává kulturním artefaktem.

Američtí sociologové Clinton R. Sanders a D. Angus Vail ve své studii *Customizing the Body: The Art and Culture of Tattooing* (originál vyšel r. 1989) tvrdí, že lidé upravují svůj vzhled různými způsoby, a to z důvodu kontroly své sociální identity a pojetí sebe sama. Například oblékání a móda je užívána nejen k vyjádření přináležitosti k nějaké sociální skupině, ale i k symbolickému zobrazení genderu, sociální statutu, osobních zájmů atp. (Sanders, Vail, 2008).

Mimo to Sanders a Vail dělí úpravy lidského těla na dočasné a trvalé. Mezi dočasné úpravy lidského těla pak řadí například body painting (zdobení těla barvami). Body painting může mít funkci zkrášlovací, ale i identifikační, kdy slouží k označení přináležitosti k jisté skupině. Většinou se užívá při mimořádných událostech. Další dočasnou úpravou těla je úprava vlasů. Lidé si vlasy stříhají, barví, tvarují atp. Tato dočasná úprava těla má hlavně estetickou funkci, ale stejně jako body painting může vyjadřovat i přináležitost k nějaké skupině. Trvalé úpravy lidského těla jsou pak dle Sanderse a Vaila například tetování, piercingy, skarifikace, zákroky plastické chirurgie atp. (Sanders, Vail, 2008).

Lidské tělo je tedy předmětem působení kulturního prostředí, v němž je vždy specificky upravováno. Soukup a Balcerová tvrdí, že v zásadě platí, že každá známá kultura upravuje lidská těla svých příslušníků takovým způsobem, aby odpovídala

standardním představám o lidském vzhledu. Do této strukturální úrovně spadají nejen všechny typy úprav lidského těla - od změny morfologie po úpravy zevnějšku pomocí líčení nebo oblékání (Soukup, Balcerová, 2011, s. 33). Tím, že úpravy lidského těla souvisejí s utvářením lidské identity, příslušnosti jedince k určitým skupinám a vyjádřením nějakých životních přesvědčení, vypovídají jak o jedinci, tak o společnosti, v níž tento jedinec žije. Slovy Soukupa a Balcerové „každý jedinec se rodí do nadindividuálního kulturního kontextu, kterému musí přizpůsobit vzhled svého těla“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 33).

2.3. Tělo jako norma

Působení sociokulturních institucí na lidské tělo si všiml mj. i francouzský filosof, sociolog a psycholog Michel Foucault (1926-1984), který se ve svých dílech věnuje především rozsáhlým analýzám moci, jejím vztahům a strategiím a biopolitice, a vše obohatil o koncept disciplinace.

Vývoj moderní industrializované společnosti, která vznikla z předchozího feudálního uspořádání, provázelo pochopitelně mnoho změn. Jednou z nich byl i nárůst státní kontroly nad jedinci. Je to dáno mimo jiné rozvojem a vznikem nových vědních disciplín v 18. století. Byť se očekávalo, že věda a šíření vědění přinesou jednotlivcům větší volnost a svobodu, nešlo to samozřejmě bez současného zvýšení možností kontroly populace, vyplývající z aplikace těchto vědních oborů do praxe. Soukup a Balcerová popisují, že se lidské tělo začalo více stávat nejen objektem pro poznání, popisování, kontrolu, disciplinaci, ale i začalo být vnímáno i jako zdroj symbolických hodnot. A „díky rozvoji medicíny a novým anatomickým poznatkům se tělo stalo primárním dokladem mužské a ženské fyzické rozdílnosti“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 34). Samotné genderové rozdíly, jejichž vnímání se v různých kulturách mnohdy podstatně liší, a genderové stereotypy přebíráme enkulturací a socializací. Gender je tak sociokulturní konstrukcí a nelze jej tak považovat za pouze biologicky determinovaný (Soukup, Balcerová, 2011, s. 34). Taktéž Foucault v I. díle *Dějiny sexuality* (1999) říká, že tělo kultuře nepředchází, ale je jí vždy již konstituováno a regulováno (Foucault 1999).

Již Marcel Mauss v *Technikách těla* popisuje, jak se v různých kulturách liší například způsoby chůze, běhu nebo plavecké styly, což ukazuje na to, že si již

od narození osvojujeme určité tělesné návyky a učíme se ovládat vlastní tělo. Dle Soukupa a Balcerové lze obecně říct, že „každá známá kultura adaptuje lidská těla svých příslušníků takovým způsobem, aby z nich učinila poslušné 'stroje', které budou bezchybně pracovat v nadindividuálním kulturním kontextu, do něž se každý jedinec narodí, a kterému musí přizpůsobit své tělesné pochody i ovládání těla“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 37). Soukup a Balcerová tak v Antropologii těla říkají, že se z lidského těla nejen různými mechanismy a úpravami stává sociokulturní artefakt, ale že je tělo také disciplinováno – a to právě takovým způsobem, aby odpovídalo očekáváním a normám v rámci dané kultury. Disciplinace těla a jeho přetváření na spolehlivý sociální a kulturní stroj má velký vliv i na psychický rozvoj jedince. Do sféry disciplinace těla totiž patří kromě zvládnutí a uspokojování základních tělesných potřeb i kontrola emocí. Osvojování tělesných návyků a ovládání těla je tedy dle Soukupa a Balcerové výsledkem procesu učení, který začíná krátce po narození. A právě procesem disciplinace těla se dle nich utváří kulturní odstup od biologického těla (Soukup, Balcerová, 2011, s. 34).

Foucault popisuje disciplinaci jako úsilí, které vyvíjejí různé specializované instituce (například školy, vězení nebo léčebny), aby přinutily lidská těla k poslušnosti. Tělo má fungovat v podstatě jako stroj. Biopolitika, racionalita moderní moci nad populací, která je získávána právě disciplínou a dozorem, se objevuje se snahou moderního státu posílit svou moc. V souvislosti s mluvením o zlepšení života se objevuje dozor nad populací, který se projevuje například vytvářením standardů v nejrůznějších oblastech života, řízením sexuality a reprodukce, zájmem o normalitu a vylučováním chorob a anomálií. To se týká především – ale nejen – medicíny, sexuologie a psychiatrie. Ty tak slouží biopolitice. Vývoj evropských sociálních a vědeckých institucí úzce souvisí se zpředmětněním člověka a formami disciplinární moci. (Foucault, 2000)

Aby se tělo stalo disciplinovaným, je třeba jej podrobit působení určitých mechanismů a prostředků. Principům disciplinace jako moderní formy produktivní moci a popisům základních technik a prostředků k jejímu vynucování (přičemž cílem je dokonalá tělesná efektivita a poslušnost) se Foucault věnuje ve svém díle Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení (1975), které je nadto patrně jeho nejvýznamnějším textem o moci.

Disciplína funguje dle Foucaulta na třech základních principech - rozdělení

jedinců v prostoru, časovém rozvržení a zvládnání těla. K donucování pak využívá prostředků hierarchického dohledu a normalizujících sankcí (Foucault, 2000). V *Dohlížet a trestat* Foucault ukazuje příklady trestních systémů jako sociální fenomény a analyzuje mechanismy, které vězeňské instituce používají k formování času, prostoru a potažmo i samotných vězňů. V souvislosti s transformací systému nakládání se zločinem, která proběhla mezi 17. a 18. stoletím, Foucault popisuje, jak došlo k proměně předmětu trestu – původně trest tělesný se proměňuje v trestání duše. S tím pak dále souvisí i individualizace trestů a zločinců, neboť čím více informací o zločinci člověk má, tím efektivněji ho může potrestat. Dalším důležitým prvkem je, že se moc proměnila od manifestované moci vládce po skrytý, nenápadný a vzájemně propletený komplex normalizujících mechanismů (vězeňství, soudnictví atd.). To, že moc už není spojena s osobou vládce a s vládou obecně a najednou vládnoucí nemusí existovat, a přesto moc může operovat, nazývá Foucault mikrofyzikou moci. Moc se se stala jakousi technologií, kterou lze uplatňovat všude, kde je třeba uspořádat skupinu lidí a zvýšit efektivitu jejího fungování. Mimo to vznikl nový požadavek, aby trestání bylo zbaveno krutosti. V 18. století tak najednou místo mučení a trestu nastupuje převýchova, kdy už nešlo o to jedince potrestat, ale učinit ho lepším člověkem. S tím pak souvisí všeobecně preventivní charakter trestního systému, kdy nejde o potrestání jedince, ale o zabránění ostatním v páchání zločinů (k tomu slouží například veřejně prospěšné práce). (Foucault, 2000)

Spolu s proměnou systému trestů se transformoval i celý systém moci ve společnosti a v jakési prapůvodní podobě se objevuje panoptikální společnost. Panoptikum funguje na dualitě viditelnosti a neviditelnosti, takže panoptikální společnost je taková společenská forma, v níž je velmi podstatný systém dohlížení a trestání. Dříve byla moc centrálním orgánem, ale v novém trestním řádu je trestající moc skrytá a má tak vzbuzovat dojem, že je všudy přítomná (Foucault, 2000).

Disciplína se tedy v *Dohlížet a trestat* objevuje jako speciální případ moci a lidské tělo je objektem a terčem této moci. Tělo je různými procesy a mechanismy, které vůči němu uplatňuje kultura, manipulováno, tvarováno, cvičeno; vše za cílem, aby se stalo poslušným. Takové poslušné tělo, které podléhá jistým společenským omezením, zákazům a povinnostem, pak může být podřízeno, transformováno a zdokonalováno. Důležité je, že se dá snadno začlenit do systémů ovládnání a kontroly a je tedy i užitečné (Foucault, 2000).

Disciplinační metody tedy umožňují kontrolu tělesných činností, které zajišťují

podrobování individua a uvádějí jej do vztahu poslušnosti. Foucault charakterizuje tři základní techniky moderní disciplinární moci, které označuje pojmem disciplíny. Jde o rozsah kontroly, předmět kontroly a modalitu. Rozsahem kontroly je míněno, že se přestalo zacházet s tělem jako celkem a začalo být zpracováváno v detailu. Tělo je tedy vystavováno mírnému donucení v rovině ovládnutí pohybů, postojů, gest, rychlosti (infinitezimální moc nad aktivním tělem). Dále jde o předmět kontroly – kontrola se již netýká význačných prvků chování či řeči těla, ale ekonomie, efektivity pohybů a jejich vnitřní organizace. Třetí technikou je modalita, která zahrnuje nepřetržité a soustavné donucování, přičemž jde spíše o postupy činnosti než o jejich výsledky. Modalita probíhá podle kodifikace rozčleňující jemně čas, prostor a pohyb (Foucault, 2000).

Principy disciplinace tedy slouží moderní formě produktivní moci. Disciplína navíc zavádí mocenské mechanismy přímo do těl jednotlivců, přičemž Foucault říká, že disciplína sice funguje zároveň s právem, ale tím, že je všudypřítomná, je mocnější. Každopádně je k ní potřeba nějaký řád, a čím efektivnější je řád, tím efektivnější je moc (a naopak). Narušitelem řádu je pak deviant (více v podkapitole 2.3.1. Biomoc).

Celkově ve svém díle Foucault ukazuje, že definování člověka a jeho normality je závislé na formách vědění a moci, a zavádí pojem governmentality, jakožto racionalita vlády nad populací. Governmentality se uplatňuje v institucích, vědeckých analýzách i v nejrůznějších formách moci nad populací a zajišťuje ji moderní stát, tedy určitý administrativní aparát, který je nejvyšší instancí pro spravování populace (Soukup, Balcerová, 2011, s. 35).

S Foucaultovým dílem rezonuje kniha amerického antropologa Roberta Francise Murphyho (1924–1990) Umlčené tělo (originál 1987), v níž autor popisuje disabilitu, plynoucí z jeho nemoci (měl nádor v hrudní části páteře).

Většina zdravých lidí bere své tělo jako samozřejmost. Fungující orgány a tělo jsou nástroji, s jejichž pomocí se potýkáme s realitou a vytváříme ji. Nemoc však ruší toto nedostatečné vědomí těla, které se tak z předmětu neuvědomovaného předpokladu stane objektem vědomého přemýšlení. Tak má onemocnění nejhlubší dopad na vědomí, sebeuvědomění, na způsob, jakým nemocný vnímá a chápe svět a své místo v něm. Murphy popisuje sociální historii paralytického onemocnění a následnou invaliditu jako sociální chorobu. Jakmile tělo přestává fungovat podle

norem a očekávání, dochází k narušení společenského řádu, kvůli čemuž se kolem daného těla mění sociální i komunikační schéma. Jedinec se začíná zastávat novou sociální roli – roli pacienta – a je redukován na biologickou podstatu. Stejně jako vězení, je i nemocnice totální institucí, v níž pacienti musejí přijmout novou identitu (identitu nemocného člověka). Mimo fyziologických změn u nich totiž důsledkem nemoci dochází k mnohdy závažnějším psychologickým a sociálním nesnázím, na které nejsou připraveni (ztrátou tělesné zdatnosti dochází k radikálnímu úbytku sebeúcty a byť tělo umírá, mozek zůstává plně funkční). (Murphy, 2001).

Ze ztráty autonomie a závislosti na jiných pak plyne i znehodnocený status ve společnosti - ať si o sobě postižený člověk myslí cokoli, společnost mu připisuje negativní identitu. Největší překážkou v tom, aby se člověk plně zapojil do společenského života, tedy nejsou jeho tělesné vady, ale obavy, nedorozumění a představy, které s nimi společnost spojuje. Tak instituce nemocnice funguje obdobně jako dnešní trestní systém. Kromě zmíněné ztráty autonomie v nich dochází k trestání duše i těla (i když smyslem zde není o trestání, ale snaha napravit nemocné tělo na znovu mocné), potlačení sexuality a tělesných potřeb, institucionalizace, odosobněnost. Důsledkem nemocničního – stejně jako trestního - systému je kromě získání negativní identity ve společnosti i to, že podstatná část sociálního života dotčeného člověka je zápasem s tímto vnuceným obrazem (Murphy, 2001).

Dle Murphyho je sice paralytik zcela doslova vězněm těla, ale většina lidí žije tak či onak v zajetí. Je to dáno „zdmí“ a „mřížemi“ kultury, kterou jsme si sami „zbudovali“. Otrocká mysl přichází o příležitost osvobodit se od omezení kultury, poodstoupit od svého prostředí a znovu najít smysl v tom, co a kde jsme. Přitom právě v tomto poodstoupení a opětovném nalezení smyslu spočívá dle Murphyho znovunalezení svobody těžce invalidního člověka; a je to cestou k nalezení svobody i pro nás ostatní. Je však třeba zapojit mysl i představivost (Murphy, 2001).

2.3.1. Biomoc

V souvislosti s M. Foucaultem a ovládním těla nelze nezmínit biomoc. Moc je u Foucaulta tedy vždy nějaký vztah, je všude a je jak represivní tak produktivní. Ona produktivita se ukazuje ve Foucaultově pojetí biomoci, například v přednáškách Je třeba bránit společnost (v originále r. 1976).

Za jeden z důležitých fenoménů 19. století pokládá Foucault to, že na sebe moc jakoby vzala odpovědnost za život. Do té doby platilo právo suverenity - bylo v moci suveréna, jestli bude mít poddaný právo žít či právo být mrtev; platilo tzv. právo meče. A právě toto právo bylo v 19. století protknuto a prostoupeno, transformováno pravomocí „dát“ žít a „nechat“ zemřít (Foucault, 2005).

Ještě před biomocí byla smrt přechodem od jedné suverenity ke druhé (od suverenity krále k Bohu). Proto byla dříve smrt hodně ritualizovaná. Nově se ale stala větším tabu než třeba sexualita. Důvodem toho, proč se smrt stala tak zintimizovanou záležitostí, je dle Foucaulta právě zmíněná transformace mechanismů moci. Nová moc se v podstatě zřiká smrti; byť v právu suverenity byla právě smrt bodem, kde byla moc suveréna nejzjevnější.

Takže se moc začala postupně aplikovat na život. To s sebou přineslo orientaci na udržování co největšího počtu obyvatel v dobrém stavu – biomoc se snaží omezovat věci, které zhoršují životní podmínky. Zárodky biomoci se objevují už u dřívější policie, která se měla postarat o život. Když totiž stát zajišťuje život občanů, má na starost štěstí lidu, jsou občané spokojenější a stát je tím silnější (Foucault, 2005).

Moc tedy není nutně vždy jen restriktivní, ale může být i produktivní. Biopolitika je pak snaha o takové uspořádání, kde se dbá na to, aby co nejvíce jedinců bylo co nejzdravějších; aby společnost ručila za život a ne za smrt jako tomu bylo do té doby. Biopolitika znamená pečovat o život politicky; souvisejí s ní proto nejen například hygienické návyky, ale i výchovné kampaně. Navíc je potřeba vědění klinické medicíny atp. Vše za cílem, aby byla populace prospívající a co nejživotoschopnější (Foucault, 2005).

V souvislosti s biopolitikou na přelomu 18. a 19. století tak dochází k novému promýšlení vztahů mezi lidskými bytostmi jako druhem a vztahů mezi těmito bytostmi a jejich prostředím. Velmi podstatné je, že nově jde o populaci, nikoli o individuum-tělo jako tomu bylo před biopolitikou. Začíná se přikládat větší váha nahodilým jevům, které se týkají celé populace, a jsou důležité biologické nedostatky. Kromě toho je potřeba ustanovit nové mechanismy, respektive mechanismy, které budou mít jiné funkce než dřívější kázeňské mechanismy. Nově je zapotřebí například snížit úmrtnost, prodloužit délku života, podnítit porodnost. Důležité jsou ale i regulační mechanismy, které mají populaci pomáhat udržovat průměr. Zkrátka už nejde o působení na individuální tělo, jako je tomu u kázeňské

disciplíny, ale jde o to regulovat biologické procesy člověka jako druhu. A udržovat populaci silnou (Foucault, 2005).

Setkáváme se se dvěma technologiemi moci (které jsou sice časově s jistým odstupem, ale vzájemně se překrývají): kázeňská se soustředí na tělo, má individualizační důsledky; druhá technologie se soustřeďuje na život, jde o populaci a snahu kontrolovat nahodilé události. Tedy drezura v protikladu k technologii pojišťující nebo regulující. Kázeňská technologie individualizuje tělo jako organismus a druhá, která navrácí tělo do celkových biologických procesů (Foucault, 2005).

Tyto dvě technologie (disciplinarizace a biomoc) tedy nejsou totéž a ani neoperují na stejné úrovni. Vzájemně se nevyklučují a mohou se doplňovat, navazovat na sebe. Příkladem je třeba sexualita, která spadá jak pod kázeňskou kontrolu (přísné kontroly dětské masturbace v 18. až 20. století), tak má důsledek na velké biologické procesy, které se už netýkají pouze individuálního těla, ale celé populace. Sexualita je tedy individuální tělesná praktika, ale lze v ní vytvářet i nové obecně ve smyslu, jak ji provádět atp. Tak se v sexualitě prolíná kázeň (člověk-tělo) i regulace (člověk-druh). (Foucault, 2005)

Aby společnost ukázala svou sílu, musí ukáznňovat těla. Věda o sexualitě tedy vytváří představu o tom, co to znamená být správný sexuální subjekt. Mocenské nástroje pak působí tak, že určují okolnosti, za jakých se muž a žena mohou potkat atp. Člověk, který se vymyká se sexuálních norem (přičemž normy jsou produktem disciplíny, jež působí na individuální tělo), je pak v podstatě totéž co šílenec, a tedy potažmo i totéž co kriminálník (Foucault, 2005).

Dlouho existovala lékařská představa, že neukázněný sexuální život vede nejen k tomu, že je potrestán přímo prostopášník (který si tím přivodí nemoci), ale i k tomu, že to má vliv na celou populaci, když má tento jedinec potomstvo, které bude tímto také postižené a také bude mít takto postihnuté potomstvo – a tak to bude po několik generací. Aby tedy společnost ukázala svoji sílu jako celek, ukáznňuje těla. A čím méně je infikovaná perverzí (v jakémkoliv smyslu), tím méně je napadnutelná. Medicínské vědění je tak něco, co působí současně na tělo a na populaci. Důležité je to, co se považuje za normu – jak v rámci těla, tak v rámci populace (Foucault, 2005).

Spolu s biomocí tak přichází potřeba vytvořit jakýsi předěl mezi tím, co má žít, a co má zemřít. Právě na biomoci tak Foucault vysvětluje rasismus (byť samozřejmě

existoval ještě dávno před biomocí). Jde o to odstavit od sebe v nitru populace různé skupiny, je to jakoby dělení druhu. Smrt někoho „nenormálního“ učiní život obecně zdravějším. Nejde tedy o nějaký válečnický vztah – účelem usmrcení není vítězství nad politickým protivníkem; ale vyloučení biologického nebezpečí, které přímo vede k posílení druhu. Tím se v tomto systému normalizuje případné vydání na smrt. Ve výkonu takové moci je tedy rasismus podmínkou pro výkon práva zabíjet. Což je vlastně trochu paradoxem biopolitiky - má se starat o život; ale aby se o něj mohla starat, musí něco omezit. Rasismus je však s biopolitikou zásadně spojený. Dle Foucaulta nelze myslet moderní stát, aniž by byl rasistický (Foucault, 2005).

Biomoc tedy působí kvantitativně (prodlužuje život), ale i kvalitativně (vytváří trochu jiného člověka – životnějšího). Protikladem jsou pak lidé, kteří život „infikují“ nějakou anomálií; díky tomu vzniká rasistický diskurz⁴ (Foucault, 2005). Tito lidé jsou vnímání majoritní společností jako „devianti“, což dle mě úzce souvisí s tématem komunity LGBT⁵, která je (jak sama o sobě, tak i její jednotliví „příslušníci“) i v dnešní době mnohdy nahlížena jako deviantní.

2.4. Tělo jako význam

Anglická antropoložka Fiona Bowieová (*1956) se ve svém díle Antropologie náboženství (2008) zabývá symbolickou klasifikací a popisuje způsoby, kterými je lidské tělo užíváno jako klasifikační mechanismus. Symbolická klasifikace dle ní souvisí se snahou člověka vytvářet smysl ve světě, v němž žije. Do procesu klasifikace spadají i biologické aspekty fyzického těla – věk, pohlaví, etnická příslušnost, zdravotní postižení atp. Způsoby klasifikace a významy jednotlivých kategorií v jejím rámci jsou pro každou kulturu specifické (Bowieová, 2008).

Všichni lidé používají a uznávají symboly, tedy něco, „co zastupuje něco jiného“ (Bowieová, 2008, s. 47). Význam symbolů však není jejich vlastností; lze je chápat jen v kontextu ostatních symbolů, utvářejících společně jeden kulturní celek. Symboly jsou tedy kulturními konstrukty (Bowieová, 2008). I Soukup a Balcerová zastávají názor, že „lidské tělo samo o sobě nenese žádné významy“ (Soukup, Balcerová, 2011, s. 37). Pod vlivem kultury, kdy se různým částem těla přikládá

---

⁴ V biopolitice jde o rasismus ve smyslu úchytky – odstraňuje anomálie.

⁵ Zkratka používaná pro osoby s menšinovou (oproti heterosexuální) sexuální orientací či osoby s menšinovou sexuální nebo genderovou identitou. Konkrétně zkratka označuje lesby, gaye, bisexuály a transgendery, ale postupně do ní spadají další menšiny, například asexuálové atp.

nějaký význam, však může tělo sloužit jako prostředek manifestace kulturních významů. Každá nám známá kultura připisuje lidskému tělu a jeho částem různé významy. Patrné je to například v představách o kráse apod. Jejich základ pak tvoří hodnotový systém kultury a Soukup a Balcerová tvrdí, že je to právě semiotizace lidského těla a jeho částí, která dává základ pro disciplinaci a úpravy lidského těla (Soukup, Balcerová, 2011, s. 39-40).

Rozhodně je však lidské tělo předmětem, který je značně symbolizován ve všech kulturách. Tělo nenáleží jen jednotlivci, ale širšímu sociálnímu útvaru, a je tak zakoušeno subjektivně i objektivně (Bowieová, 2008).

Semiotizací těla se zabývala například také již zmíněná Mary Douglasová, která ve své práci Čistota a nebezpečí (1966) na mnoha příkladech ukazuje, jak se tělo stává nositelem symbolických významů. Douglasová vnímá tělo jako komplexní strukturu, která díky tomu, že její části mají různé funkce a fungují mezi nimi nějaké vztahy, dává vzniknout symbolům pro další komplexní struktury. Konkrétně říká, že „vůbec nemůžeme interpretovat obřady týkající se exkrementů, mateřského mléka, slin a dalších věcí, dokud nejsme připraveni vidět v těle symbol společnosti a chápat, že síly a nebezpečí připisované sociální struktuře, se v malém reprodukuje v lidském těle“ (Douglas, 2001, s. 116 podle Soukup, Balcerová, 2011, s. 37).

Kultura tedy může vpisovat do lidského těla mnoho rozmanitých významů, které pak ovlivňují jeho reprezentaci, vnímání a částečně i způsob jeho užívání. Klíčové je zde konkrétní sociální prostředí, které tělesnou symboliku chápe dle převládající tradice.

2.5. Sexualita a queer

Anglická kulturní historička Tamsin Spargo říká, že v různých historických obdobích je sexualita předmětem nového vyjednávání. Sexualita je tak spíše kulturní než přirozená a přispívá k udržení určitých mocenských vztahů (Spargo, 2001, s. 19-21).

Taktéž dle českého sociologa Martina Fafejty může být sexualita nástrojem sociální stratifikace společnosti. Homosexualita je dle Fafejty sociálně konstruovaná a heterosexuální identita⁶ by nemohla existovat bez identity homosexuální (Fafejta,

---

⁶ Identita jako proces identifikace s druhými nebo vymezení se proti nim (Zábrodská, 2009, s. 50).

2004, s. 79-118) I Spargo říká, že sexualita lesbiček, homosexuálů a jiných skupin je vnímána jako protikladná k normě heterosexuality. Někteří myslitelé ale hledají nové cesty, jak zkoumat otázku lidské identity (Spargo, 200, s. 11-12) a být nás sociální konstrukce spoluutvářejí, důležité je to, že my spoluutváříme je (Fafejta, 2004, s. 108).

V antickém Řecku a jiných společnostech podobný vztah mezi heterosexualitou a homosexualitou, jak jej nyní známe my, neexistoval. Homosexuální chování erasta⁷ netvořilo součást jeho sexuální identity (Fafejta, 2004, s. 83-85). V pozdějších dobách bylo homosexuální chování dlouho označováno jako sodomie a posléze pak vznikla jakási představa homosexuální osobnosti, jejíž sexualita je přítomna v každém rysu jednání (Fafejta, 2004, s. 89). Ke konci 20. století však převládlo tvrzení, že „hlavní fakt o podstatě homosexuality je ten, že není vidět. Neexistuje žádná typická fyziogomie, která by lidi deklarovala homosexuálními, není žádný biologický ekvivalent, ke znakům pohlavním či rasovým.“ (Dyers, 1993 in Zikmund, Lender, 2011, s. 31)

Identity, které kategorie jako např. „muž“, „žena“ a „gay“ prezentují, jsou vždy závislé na společenském kontextu, v nichž vznikají. Proto je třeba o genderu či sexualitě vždy uvažovat jako o kulturně a historicky konstruovaných (Jagose, 1998). Protože má ale člověk pocit, že jeho sexuální preference jsou zásadní pro chápání toho, kým je, mělo chápání sexuality jako identity (tedy jako něčeho, co je kulturně dané) povzbuzující i omezující účinek (Spargo, 2001, s. 14). Heterosexuální identita, která je chápána jako normativní, by ale nemohla existovat bez identity homosexuální (Fafejta, 2004) a navíc sexualita každého jedince je natolik specifická, že lze těžko věřit, že by vždy nebyla nějak „queer“ (Marinucci, 2010, s. 36).

Judith Butlerová argumentuje, že heterosexualita je v procesu, který neustále idealizuje sama sebe. Butlerová tak nastoluje konec homosexuality jako druhořadé kopie homosexuality. Společnost je čím dál méně konzervativní a toto dělení je již zastaralé; a postmoderní doba plná nových možností jej vyvrací (Zikmund, Lender, 2001, s. 22-23).

Jako společnost se tedy měníme a přehodnocujeme tradiční modely. A právě

---

⁷ Erast byl mentorem ve vztahu, který dnes nazýváme pederastie. Jednalo se o vztah mezi starším mužem (erastem) a mladším mužem, přičemž erast měl chlapci pomoci rozšířit vztahy mimo vlastní rodinu a vštípit jisté hodnoty. Tento vztah byl mnohdy homosexuální povahy.

o přehodnocení tradičních sociálních konstruktů (například binární dělení na maskulinní a femininní) usiluje queer teorie. Queer v překladu znamená (po)divný, nezvyklý, zvláštní, bizarní atp. I když je queer používán nejčastěji ve spojitosti se sexualitou, genderem a pohlavím, je možno je použít pro jakoukoliv nenormativní identitu (Zábrodská, 2009). Dle Marinucciové se queer teorie vyhýbá binárnímu a hierarchickému odůvodnění obecně a spojení s genderem, pohlavím a sexualitou zejména, takže je queer teorii těžké definovat (Marinucci, 2010, s. 32). Lze ale říci, že queer teorie tvrdí, že nic není pevně dané a lidé – i jejich identita – se mohou měnit. Kromě této snahy je pro ni charakteristické, že se vymezuje proti společenské normě a zpochybňuje přirozenost heterosexuality (Jagose, 1998). Queer teorie dále poukazuje na to, že tradiční binární dělení na maskulinitu a feminitu je sociálním konstruktem (stejně jako dělení na muže a ženy) a mělo by tedy být zpochybněno. Queer teorie se vymezuje proti společenské normě, která předpokládá, že společnost je složena ze samých heterosexuálních jedinců, a že ženy, stejně tak jako muži, jsou uniformní kategorií bez jakýchkoli „odchylek“. Naopak upozorňuje na to, že v obou těchto kategoriích nalezneme jedince, kteří se svou neheteronormativitou vymezují vůči dané kategorii. Queer teorie tedy kromě příznačné snahy problematizovat zažitá pojetí sexuální identity, které se opírá o přímou návaznost genderu na pohlaví, zpochybňuje přirozenost heterosexuality. Mimo to se vymezuje vůči politice identity (Barker, 2006), která předpokládá, že sexuální praktiky a touhy jsou výrazem pevně dané a neměnné identity jedince (Sullivan, 2003).

Queer teorii jde tedy o to, alespoň symbolicky posunout rovnováhu sil. Toho lze docílit uznáním toho, že je nás spíše více 'queer' než těch, co ne. Ale nejde jen o větší zahrnutí. Jde také o potřebu uznání, že zatímco kategorie mohou být někdy užitečné, tak pro pochopení jednoho každého a vztahů s druhými nejsou jednotlivé kategorie nutné. A že i ty nejvíce zakořeněné kategorie je třeba revidovat (Marinucci, 2010, s. 36)

Byť tedy některé teorie tvrdí, že queer je každý z nás, používám ve své práci pojem queer pro označení lidí, kteří spadají do pojmu LGBT (a to jak pro ty, kteří chodí do Osvěžovny, tak pro ty, kdo ne).

Ve své práci vycházím z toho, že queer skrze sexualitu ustanovuje specifický habitus, který se projevuje v určitém poli, přičemž tedy Osvěžovnu (queer podnik) nahlížím jako ono sociální pole, které má svůj specifický habitus.

3. Metodologické postupy a reflexe výzkumu

V této části bych ráda představila metodologický postup své práce – od výzkumných problémů, přes techniky sběru dat až po analýzu a interpretaci dat.

3.1. Výzkumný problém a výzkumné otázky

Vybraný výzkumný terén, tedy queer podnik, který v této práci nazývám pracovně „Osvěžovna“, lze vnímat jako určité sociální pole, v němž se ustavuje queer habitus. Já se v této práci rozhodla usilovat o antropologickou interpretaci těl v tomto prostředí. Zajímaly mne především techniky používání lidského těla a způsoby, jakými je v tomto prostředí lidské tělo upravováno; jakými způsoby je lidské tělo disciplinováno; a jaké kulturní významy lze na lidském těle v Osvěžovně nalézt.

3.2. Výzkumná strategie

Etnografie popisuje skupiny osob – jejich instituce, interpersonální chování, hmotné produkty a víry (Angrosino, 2007, s. 1, 14). Já se taktéž zaměřovala na lidi v kolektivním smyslu.

Prováděla jsem tedy etnografický výzkum, založený především na zúčastněném pozorování, ale i neformálních rozhovorech. Již dříve jsem Osvěžovnu několikrát navštívila, ale až nyní jsem se zajímala o veškeré detaily prostředí a fungování podniku a snažila se nacházet nějaké pravidelnosti a struktury, ze kterých bych mohla posléze vyvodit předběžné závěry (Disman, 2002). Právě dlouhodobý výzkum mi umožnil získat vhled do fungování Osvěžovny a vytvořit si přehled o sociálních tělech, která se zde vyskytují. Kvalitativní výzkum byl vhodný i proto, že je považován za pružný typ výzkumu (Hendl, 2005, s. 50). Sociální jevy nejsou něčím neměnným a tento typ výzkumu mi umožnil dobře reagovat nejen na běžné, ale i na nečekané situace, které částečně proměňovaly prostředí aktérů, a nacházet lokální příčinné souvislosti těchto změn (Hendl, 2005, s. 52).

Kvalitativní výzkum má ale i určitá omezení a rizika, která jsem samozřejmě

brala po celou dobu výzkumu na vědomí. Protože pracuje s omezeným počtem jedinců, není možné jeho výsledky generalizovat. Zobecňování výsledků (na všechny queer podniky) však nebylo účelem mé práce, tedy se výsledné popisy fungování, interpretace a závěry vztahují pouze k Osvěžovně, tedy podniku, v němž jsem výzkum prováděla. Přesto se však mohou objevit určité podobnosti s některými jinými (a nejen queer) podniky. Výhrady proti kvalitativnímu výzkumu se týkají také jeho neprůhlednosti, a proto jsem se snažila každý krok procesu vyhodnocování dat na následujících stránkách podrobně a jasně popsat, aby byla zajištěna transparentnost výzkumu (Hendl, 2005, s. 52-53). Více v následujících kapitolách.

3.3. Techniky konstrukce dat

Data k výzkumu daného fenoménu jsem získávala primárně technikou zúčastněného pozorování při návštěvách Osvěžovny. V souladu s tradicí etnografického výzkumu jsem se snažila o využití i dalších potenciálních zdrojů dat k těmto datům, které by mi mohly pomoci zodpovědět výzkumné otázky. Konkrétně se jednalo o facebookovou stránku Osvěžovny, kde jsem kromě slovního hodnocení návštěvníků sledovala upozornění na různé akce, a pozorování jsem doplnila neformálními rozhovory (především s obsluhou), abych si ujasnila některé věci, na které samotné pozorování nestačí.

Mou hlavní technikou pro výzkum bylo pozorování, neboť ne vždy se hodilo rušit hosty neformálními rozhovory. Prováděla jsem dlouhodobý výzkum, trvající 22 měsíců (od června 2015 do dubna 2017). Celkem jsem Osvěžovnu navštívila v rámci výzkumu 27 krát, přičemž většina z těchto pozorování proběhla v různé dny v týdnu.

Postup mého pozorování probíhal takzvanou metodou trychtýře, kde je první fází fáze popisného pozorování - takže jsem se nejprve snažila zaznamenávat vše, co se dělo. Tím jsem se seznamovala s běžným fungováním Osvěžovny, konkrétně s prostředím, jejím osazenstvem a obvyklými interakcemi jak mezi obsluhou a návštěvníky, tak mezi návštěvníky navzájem. Další fází je zaměřené pozorování – v průběhu pozorování se v mých terénních poznámkách postupně začaly opakovat některé jevy (například pravidelné obměny části prostředí), a tak jsem se mohla zaměřovat na konkrétnější problémy než zpočátku, kdy jsem sledovala vše. Nakonec

jsem se na základě předchozích pozorování omezila na konkrétní situace a chování aktérů v nich - výběrové pozorování (Spradley, 1980, s. 69-72 podle Heřmanský, 2009/2010).

Když jsem během pozorování narazila na některé jevy, u kterých mi připadalo, že by mohly být významné, ale jejichž přesný význam bych si musela domýšlet, navazovala jsem spontánní neformální rozhovory (které někdy iniciovala i sama obsluha, když neměla zrovna plný podnik), které mi pomohly rychleji se zorientovat a pochopit některé situace. Co nejrychlejší pochopení některých jevů jsem vzhledem k rychlosti získávání dat a jejich množství považovala za důležité proto, aby mi neunikla významnost ojedinělých situací. Výhodou tohoto sběru dat bylo pak i to, že jsem jak své závěry, tak výpovědi informátorů mohla mnohdy ověřovat opětovným pozorováním.

Svá pozorování jsem zaznamenávala formou terénních poznámek. Samozřejmě by bylo obtížné účastnit se, pozorovat a dělat si při tom detailní poznámky, takže jsem si během svých návštěv zapisovala jen heslovité poznámky do mobilního telefonu (někdy však v Osvěžovně nebylo mnoho návštěvníků, takže jsem si vzala jednu z knih, které jsou v podniku volně k zapůjčení, a papír, na který jsem si vypisovala zajímavosti z těchto knih a heslovité poznámky k mým pozorováním, když se něco událo), které mi pomohly si toho co nejvíce zapamatovat (Bernard, 2002, s. 367-377 podle Heřmanský, 2009/2010). Tyto poznámky mi posléze posloužily jako podklad pro terénní poznámky, které jsem zpracovávala až po návratu domů. Zároveň jsem si vedla terénní deník jako nástroj vlastní reflexe a introspekce, který mi následně posloužil při analýze pro revizi kontextu terénních poznámek (Heřmanský, 2009/2010).

Zde bych chtěla upozornit na to, že v následujících kapitolách používám dvojí odkazování na získaná data, a sice: „terénní poznámky“ a „pozorování“. V prvním případě se jedná o doslovný výňatek z terénních poznámek, ve druhém případě terénní poznámky kvůli plynulosti textu pouze parafrázuji.

3.4. Výběr prostředí výzkumu

Podnik *Osvěžovna*, který jsem zvolila jako prostředí svého výzkumu, se nachází v centru Prahy a letos uplynulo šest let od jeho založení. Jedná se

o útulnou kavárnu/bar, kde je rozdělena kuřácká a nekuřácká část, přičemž kuřácká část má kapacitu cca 20 míst a nekuřácká něco málo přes 30. Tak je tomu v případě, že by chtěli všichni hosté sedět, jinak je kapacita o něco větší a v pátky a soboty plně využívána.

Co se týče aktérů výzkumu, tak v rámci obsluhy jsem za dobu provádění svého výzkumu poznala 5 barmanů. Všichni jsou muži ve věkovém rozmezí cca 25 – 45 let. Hosté se samozřejmě výrazně obměňovali – do Osvěžovny chodí jak skupinky mužů a žen, případně pouze muži či ženy, tak i páry a jednotlivci. Nejčastějšími uskupeními, která jsem po dobu svého výzkumu potkávala, byly páry mužů nebo skupinky osob různého pohlaví. V řadách návštěvníků je nepřehlédnutelné větší zastoupení mužů než žen. Během výzkumu jsem zde potkala i několik transgenderů. Zaujalo mne, že většina hostů je sice z České republiky, ale téměř při každé mé návštěvě jsem potkala vždy i několik cizinců.

Již jsme zmínili, že Osvěžovna je tzv. queer podnik. V této práci je však třeba říci i to, že podniky zaměřené na homosexuální klientelu již přestaly být skrytým místem, kde se seznamují především gayové. Místo toho se staly „poměrně 'módní' záležitostí mezi heterosexuály“ (Zikmund, Lender, 2001, s. 42). Setkávala jsem se zde tedy nejen s osobami, které lze zařadit pod označení LGBT, ale i s heterosexuály. Ani jedněm jsem však nepřisuzovala neměnnou identitu. Přesto mé chápání toho, kým jsou, může být samozřejmě v některých případech jiné, než jak jej sami zamýšlejí.

Mé pozorování nejčastěji probíhalo střídavě ve všední dny a víkendy, přičemž jsem se snažila chodit do Osvěžovny nejen večer, ale i v odpoledních hodinách. Otevírací doba je každý den stejná, od jedné hodiny odpoledne do dvou hodin v noci. To, že dopoledne Osvěžovna otevřena není, se mi jako pracující k mému výzkumu hodilo. Kromě samotného prostředí a toho, co se dělo, jsem se snažila také postihnout, jakým způsobem spolu aktéři jednají, a zaznamenávat jejich chování v rámci různých situací.

3.5. Postupy analýzy a interpretace dat

V kvalitativním výzkumu probíhají analýza dat a interpretace souběžně s prováděním výzkumu. V průběhu výzkumu jsem se tedy snažila stále kontrolovat,

zda data, která sbírám, odpovídají na mé výzkumné otázky, a zajišťovat tak zároveň validitu výzkumu (Chenail, 1998).

V rámci výzkumu u mě docházelo induktivně k porozumění. Čím více jsem byla obeznána s prostředím a někdy i interakcemi mezi aktéry, tím snáze jsem mohla tvořit předběžné závěry na základě objevených pravidelností, struktur a vztahů. Tyto poznatky jsem pak ověřovala především dalším pozorováním, často i neformálními rozhovory. Porozumění jsem strukturovala na základě kategorií jevů, které vyvstaly právě až z pozorování (Konopásek, 1997 podle Heřmanský, 2009/2010).

Protože kvalitativní data nemají strukturovanou podobu, použila jsem k interpretaci a redukci dat metodu otevřeného kódování. Otevřené kódování je „část analýzy, která se zabývá označováním a kategorizací pojmů pomocí pečlivého studia údajů“ (Strauss, Corbinová, 1999, s. 43). Kódování dat z Osvěžovny jsem prováděla po tematických celcích, v nichž jsem se snažila najít vždy základní myšlenku a pojmenovat ji co nejobecnějším pojmem. Témata, odhalená kódováním, jsem pak shrnula do několika kategorií jevů (Strauss, Corbinová, 1999, s. 51-52).

Souběžně s probíhajícím výzkumem jsem se kromě kódování snažila také o poznámkování, kdy jsem si k zaznamenaným datům a vytvořeným kódům psala poznámky a úvahy, které mi sloužily jako předběžné interpretace analyzovaných dat (Heřmanský, 2009/2010).

Nacházení pravidelností, struktur a významů mě vedlo k interpretacím, které podrobněji popíši v následujících kapitolách. Prezentované výsledky budou často ilustrovat výňatky z terénních poznámek.

3.6. Reflexe kvality výzkumu

Základními kritérii kvality výzkumu jsou validita a reliabilita (Novotná, 2009). K zajištění validity výzkumu napomáhá to, že se jedná o kvalitativní výzkum, při němž získáváme mnoho dat o relativně malém počtu jedinců (Disman, 2007). Ke zvýšení validity výzkumu pak také napomáhá si předem stanovit jasné cíle a postupy výzkumu (Novotná, 2009). Dále je samozřejmě nezbytné, aby aktéři sdíleli s výzkumníkem informace, k čemuž je třeba, aby věřili, že výzkumník tato data nehodlá nijak zneužít pro vlastní cíle (Nedbálková, 2006). Je tedy třeba dodržovat

i určitou etiku výzkumu, které se více věnuji v podkapitole „Etické otázky výzkumu“ o pár stran dále.

Na tři druhy nebezpečí, ohrožující validitu kvalitativní studie, upozorňují ve své práci Lincoln a Guba. Jde o nebezpečí reaktivity, zkreslení ze strany výzkumníka a zkreslení ze strany zkoumané osoby (Hendl, 2005, s. 148).

Reaktivitě, tedy tomu, kdy výzkumník svým pobytem v terénu sám ovlivňuje pozorovanou realitu (Heřmanský, 2009), jsem se snažila vyhnout nejen dlouhodobým pobytem ve výzkumném terénu, ale i tím, že jsem prováděla mnohdy jen pozorování. Plynulost mého vstupu do terénu samozřejmě usnadnilo i to, že se jedná o podnik, kam chodí různí lidé a není tedy tak patrné, když se tam začne objevovat někdo nový, byť s jistou pravidelností (a byť je tam taková převaha mužů).

Druhým a obtížněji vyhnutelným nebezpečím je nebezpečí zkreslení ze strany výzkumníka. Je pochopitelné, že i když se tomu snaží každý badatel vyvarovat, přichází do terénu se souborem vlastních pocitů, předsudků. Není sice možné se jich plně zbavit, ale snažila jsem se - jak při získávání dat, tak při jejich následné interpretaci - zamýšlet nad fakty výzkumu, vylučovat vlastní neověřené zkušenosti a především o neustálou reflexi nejen své pozice a možných důsledků mé přítomnosti v terénu a poznatků, z nichž vycházím, ale i emocí, které při výzkumu prožívám (Nedbálková, 2006 podle Heřmanský, 2009). Tuto reflexi více popisuji v podkapitole „Reflexe vlastní výzkumné pozice“.

Třetí nebezpečí, tedy zkreslení ze strany zkoumané osoby, může mít vědomý i nevědomý charakter a mnoho podob: uvádění lživých informací, jejich zatajování apod. (Hendl, 2008). Jev, kdy aktéři výzkumu vědí, že jsou předmětem výzkumu, a dle toho upravují své chování a jednání, nazývají někteří autoři jako tzv. efekt morčete (Disman, 2007 podle Vaňková, 2009). Obávala jsem se, že by tato situace mohla nastat, ve chvílích, kdy někomu odhalím svou identitu výzkumníka, ale ukázalo se, že tato obava byla téměř zbytečná. Aktéry ve většině případů naopak zajímalo, jak takový výzkum probíhá anebo to stejně jako obsluha nijak neřešili. Přesto jsem se snažila vystupovat primárně v pozici nestranného návštěvníka a samozřejmě jsem se snažila příliš nedávat najevo, že si zapisuji poznámky, abych pokud možno příliš neovlivňovala některé interakce či události. Jak jsem již zmínila v kapitole „Techniky konstrukce dat“, psala jsem si tedy heslovité poznámky do mobilního telefonu či na papír, pokud jsem si zároveň dělala výpisky z knih, které Osvěžovna nabízí k zapůjčení.

Co se týká reliability výzkumu, kvalitativní výzkum dochází k závěrům, které nelze zobecňovat například na celou populaci a existuje vysoká pravděpodobnost, že by jiný výzkumník při opakování výzkumu došel k jiným výsledkům; reliability vzniklých dat je tedy u kvalitativního výzkumu nízká (Disman, 2007).

Do terénu jsem vstupovala jako do té doby příležitostný návštěvník Osvěžovny. Doufala jsem, že když k Osvěžovně nemám nějaký zásadní vztah, nebude mi snad úplně hrozit ztráta vědecké objektivity, tzv. going native a zaujetí subjektivního přístupu k pozorovaným procesům (Hendl, 2008 podle Heřmanský, 2009), což se, myslím, podařilo. Dalším možným rizikem výzkumu je, že v příliš známém prostředí mnohdy výzkumník nevidí základní věci a procesy, protože mu připadají běžné a samozřejmé (Heřmanský, 2009). Bylo tedy potřeba si vytvořit a udržet dostatečně kritický odstup od zkoumaného (Heřmanský, 2009). Pro srovnání jsem navštívila i jeden další podnik, který je zaměřený na queer: Jedná se však o čistě večerním bar, a proto jsem navštívila i další podnik podobného provozu jako můj výzkumný terén. Srovnáním s dalšími podniky jsem se ujistila o výjimečnosti některých prvků v Osvěžovně.

Pro hodnocení kvality výzkumu je také důležitý princip transparentnosti, pročež jsem se snažila v metodologické části své práce podat přehledný popis průběhu výzkumného procesu (Hendl, 2008).

3.7. Reflexe vlastní výzkumné pozice

Velmi podstatným aspektem etnografického výzkumu je výzkumníkova sebereflexe (Nedbálková, 2006). Ta je charakterizována jako proces uvědomování si vlastní výzkumnické role a pozice v terénu; stejně jako jeho situovanosti.

I Tomáš Ryška upozorňuje, že součástí etnografické reflexivity je výzkumníkova sebeanalýza. Konkrétně je třeba vědomě postihovat vlastní formativní dispozice (jako jsou akademické zázemí, institucionální kontext atp.), které na jedné straně bezprostředně zasahují sociální vztahy ve výzkumu (především vztah výzkumník - informátor), ale také výzkum samotný, a jež zároveň na straně druhé poskytují prostřednictvím (sebe)reflexe širší rámec pro lepší porozumění výzkumným vztahům a i samotným informátorům. Tyto dispozice vždy významně

vstupují do výzkumníkovy vnímání světa, způsobu, jakým reprezentuje své poznání, ale zasahují rovněž samotný design výzkumu (Ryška, 2013, s. 116).

Tereza Stöckelová a Yasar Abu Ghosh zdůrazňují u reflexivity nutnost její průběžnosti. Reflexivita se totiž netýká jen samotného pobytu a pohybu výzkumníka v terénu, ale i celkové výzkumné praxe, která zahrnuje také procesy vytváření datového materiálu, samotné čtení a psaní textu a práci s vědeckou – antropologickou – literaturou. V podstatě jde tedy o nikdy nekončící proces, jenž postihuje celý výzkum – nejen v jeho počátku a průběhu, ale i po jeho realizaci (Stöckelová, Abu Ghosh, 2013, s. 19-21). Výzkumnická reflexe a sebereflexe může pomoci porozumět nejen povaze etnografického výzkumu, ale celkově i epistemologickým otázkám společenskovedního výzkumu. Jedná se o situace a detaily, na jejichž zachycení a porozumění badatelem závisí výsledek samotného výzkumu. Je totiž třeba si v průběhu celého výzkumného procesu uvědomovat, že svým jednáním a svými dispozicemi nevstupujeme pouze do terénu, ale i do toho, jak je pak vědecky reprezentován. Snažila jsem se proto o sebereflexi ve všech částech mého výzkumného procesu, a byť jsem se během výzkumu nesetkala s žádnými zásadními problémy, s pár – pro výzkumníky asi ne neobvyklými - problémy jsem se setkala.

Co se týká tématu, původně jsem chtěla skrze zachycení běžného fungování Osvěžovny, zabývat otázkou, jak se v rámci queer habitu v daném prostředí manifestují a re/konstruují queer identity. Teoreticky jsem chtěla při tom vycházet především z pojetí habitu Pierra Bourdieho a teorií identity, protože někteří autoři tvrdí, že je Bourdieho konceptualizace habitu příliš deterministická a že teorie identity jsou mnohdy dost rozvolněné. Z toho důvodu se v sociálních vědách začíná objevovat mnoho „hybridizovaných“ přístupů, kombinující tyto dva odlišné přístupy k identitě (Adams, 2006). Při aktivní konstrukci identity riskujeme příliš široké pole působnosti; zatímco habitus dává předmět pevněji do společenských struktur. Habitus zahrnuje kontinuitu i změny, které nabízejí plynulé i dynamické chápání klasifikovaných identit (Davey, 2009). Proto mi přišlo vhodné zkoumat identitu v rámci habitu, ale nebyla jsem si jistá, zda je to vskutku téma, kterým se chci nyní zabývat. Když jsem svůj terén popisovala svému vedoucímu diplomové práce, zaujaly ho některé prvky prostředí, které jsem popisovala jako ne zcela běžné (více v kapitole 4. Osvěžovna jako sociální pole) a chtěla jsem je do své práce společně s habitem zahrnout. Tehdy vznikla myšlenka zabývat se sociálními těly v rámci

Osvěžovny. Předělala jsem tedy diplomový projekt a vydala se zkoumat Osvěžovnu novým pohledem.

Při domlouvání mého vstupu do Osvěžovny jakožto výzkumníka, jsem nejprve oslovila obsluhujícího barmana, koho se mám na toto zeptat. Jelikož byl zrovna přítomen majitel, barman mi ho zavolal a já mu tak mohla formulovat svůj záměr. *„Jeho reakce byla více než přívětivá, takže jsem v euforii nabídla, že mu pak mohu dát svou práci přečíst, až bude hotová. Na to se jen zasmál a řekl, že nemá čas číst“* (terénní poznámky, 7.6.2015). Díky této zkušenosti (a i předchozí v rámci své bakalářské práce) věřím, že je vhodné formulovat své výzkumné záměry otevřeně a ideálně osobně. Minimálně v dlouhodobých terénních výzkumech je dle mě třeba vybudovat si vhodnou pozici v terénu – jinak je výzkum o mnohá data ochuzen (zde vycházím ze své zkušenosti s bakalářským terénním výzkumem, kde jsem se zabývala sociální kohezí v rámci jistého sportovního týmu. V tomto týmu však během mého výzkumu došlo ke změně vedení a já společně s tím přišla o dobrou výzkumnou pozici. Raději jsem tedy oslovila jiný tým a změnila terén výzkumu).

Ve chvíli, kdy jsem do Osvěžovny vkročila poprvé jako výzkumník, uvědomila jsem si některé pocity, které jsem si při svých dřívějších návštěvách až tak silně neuvědomovala. Všimla jsem si, že je zde o mnoho více mužů než žen (což se týkalo i samotné výzdoby podniku, viz kapitola 4. Osvěžovna jako sociální pole) a kupodivu tomu tak bylo po většinu mých pozorování, a rozhodně jsem cítila i zvláštní – a velmi příjemný – pocit, že člověk není neustále jakoby „hodnocen“ svým okolím. Nevím, jak přesně to popsat, ale jde asi o to, že i když obsluha se k nám chovala stejně jako k ostatním, aktéři výzkumu mě (a ani mé případné doprovody) nijak zvlášť nereflektovali.

Při vstupu do Osvěžovny jako výzkumného terénu jsem se držela také některých doporučení z výzkumů v jiných skupinách, například osvojení si reálií relevantních vzhledem k charakteru habitu queer a neprozrazování aktérů výzkumu třetím osobám; co se týká snahy zbavit se jakýchkoliv předsudků o zkoumané skupině (Smolík, 2010), měla jsem výhodu, že jsem žádnými výraznými předsudky, které by omezovaly můj výzkum, netrpěla.

Jak jsem výše uvedla, občas jsem Osvěžovnu navštívila s některou svou spolužačkou. Tak tomu bylo, když jsem šla do Osvěžovny v takových časech, kdy – jak jsem do té doby vyzorovala - není v podniku příliš lidí. Většinou se jednalo o spolužačku, která s sebou měla věci ke své diplomové práci, zatímco já se pročetla

teorií; někdy zase přímo o spolužačku, se kterou jsme se ve chvílích, kdy v našem nejbližším okolí neseděli hosté, bavily o svých výzkumech a našich úspěších i neúspěších s těmito pracemi souvisejícími. Tyto hovory mne většinou uklidnily, že nejsem jediná, kdo se občas potýká s nějakými komplikacemi, a tím, že jsme se snažily své projekty a myšlenky formulovat nahlas, pomohlo mi to si některé myšlenky k výzkumu lépe utřídit.

Co se týká pozorování, snažila jsem se Osvěžovnu navštěvovat minimálně dvakrát do měsíce, což se mi sice občas dařilo, ale jindy jsem byla nucena třeba měsíc vynechat. Bylo to dáno tím, že jsem diplomovou práci začínala psát jako student, mající pouze poloviční pracovní úvazek, ale drtivou většinu jsem jí psala jako člověk s hlavním pracovním poměrem (a náplní práce pro dvě pracovní místa na plný úvazek, což bylo zohledněno až skoro rok a půl po mém nástupu), stěhující se a procházející rekonstrukcí celého bytu kvůli nebezpečné elektřině, nemluvě o s velmi krátkými přestávkami bezmála půlročním stonání s několika různými antibiotiky, přičemž záhy po mém uzdravení si babička zlomila nohu ve stehenním krčku, což s ohledem na nutnou péči o ní během její stále ještě probíhající rekonvalescence, také poněkud narušilo mé plány.

To, že jsem v Osvěžovně již dříve několikrát byla, usnadnilo mou prvotní orientaci v terénu. Přicházela jsem tak s jistým předporozuměním a jistými očekáváními vyplývajícími z předchozí zkušenosti, zároveň jsem si však byla vědoma, že mnoho věcí mi ještě není známých a cítila jsem potřebu oprostít se od případných vlastních formativních dispozic a získat nějakou míru osobní nezávislosti na terénu. První terénní poznámky z pozorování jsem zaznamenávala velmi podrobně, abych docílila perspektivy člověka, který se v Osvěžovně objevil poprvé. Byť je tedy pro realizaci výzkumu určitě do jisté míry výhodné terén předem znát, je nezbytně nutné dokázat - této zkušenosti navzdory - zaujmout kritický přístup k pozorovanému.

To tedy znamenalo, že i když se nejednalo o pro mě zcela neznámé prostředí, musela jsem k Osvěžovně jako výzkumník zaujmout trochu jiný postoj. Sice se považuji za vnímavého člověka, ale snažila jsem se celé prostředí Osvěžovny procházet s výzkumným pohledem, aby mi neuniklo nic, co by mohlo být důležité. Musela jsem tedy zaujmout jakýsi odstup a pozměnit perspektivu, s jakou jsem Osvěžovnu dříve navštěvovala. S tím souviselo i to, nevnímat některé poznatky jako

samozřejmě, ale uvědomit si jejich hodnotu pro můj výzkum. V tom mi pomáhala již zmíněná Spradleyho metoda trychtýře – někdy mi významnost některých jevů došla již při zápisu terénních poznámek, někdy až později.

Byť se pozice výzkumníka, který předtím terén navštěvoval a najednou klade otázky, může jevit jako nevýhodná, měla jsem štěstí, že většinu mých banálních dotazů aktéři poměrně trpělivě zodpověděli. Velmi nápomocná v tomto byla především obsluha. Zde bych ráda zmínila, že vzhledem k tomu, že Osvěžovna je podnikem, kde nepotkáte pokaždé ty samé lidi, není zcela snadné vytvořit si s nimi bližší vztahy. Pro mne to bylo možné více s barmany než se zákazníky, kteří se často obměňovali, a jen několik z nich jsem potkala častěji. Proto chci upozornit, že jsem si vědoma, že data, získaná od barmanů, nejsou zcela srovnatelná s těmi, jež jsem získala od návštěvníků Osvěžovny, které jsem viděla například jen jednou.

Co se týká vlivu na návštěvníky, myslím, že mé provádění výzkumu, mělo na aktéry snad pouze minimální vliv. Většina hostů, kteří nedocházeli do Osvěžovny pravidelně, mě zřejmě považovala za dalšího návštěvníka tohoto místa a o tom, že provádím výzkum, jsem je spravila pouze ve chvíli, kdy jsem s některými navazovala neformální rozhovory. Vzhledem k povaze mého výzkumu však bylo mnohdy vhodnější pouze pozorovat. Obsluha si však neodpustila nějaký komentář, například:

Hubert mě upozorní na pár, líbající se u stolku v rohu, s úsměvem a slovy: „Tam v rohu se asi k něčemu schyluje, nezapomeň si to zapsat.“

(terénní poznámky, 15. 3. 2017)

Občas jsem to však byla já, kdo málem nevěděl, že provádím výzkum. Stávalo se mi to ve chvílích, kdy jsem přišla do Osvěžovny a skoro nikdo tam nebyl. V takové chvíli jsem si vybrala některou z knih v knihovně a někdy se tak začetla, že jsem si až pak uvědomila, že mezitím už někteří lidé dorazili. Stávalo se mi to především tehdy, když jsem byla unavená po práci a hůře se mi soustředilo na více věcí zároveň.

Reflektovat je tedy jistě třeba i způsob, jakým jsem utvářela terénní poznámky jako text a jak se můj osobní postoj projevoval při analýze a promítal tak do výsledného textu této práce. Snažila jsem se dodržovat při psaní této práce

všeobecně nehodnotící stanovisko. Samotný text terénních poznámek jsem proto během samotného utváření dat i během všech fází analýzy doplňovala vytvářením sebereflexivních záznamů, kterými jsem si připomínala svou pozici výzkumníka. K sebereflexi jistě patří i určitá upřímnost před sebou samotným, kterou jsem se snažila v textu práce zohledňovat.

Iveta Hajdáková upozorňuje, že reflexivní aparát etnografa by měl zahrnovat také emocionální rozměr výzkumu. Emoce tvoří vždy součást komplexní zkušenosti a vstupují do našeho myšlení a jednání; přičemž je třeba si uvědomovat, že jsme účastníky výzkumu (Jackson, 2010 podle Hajdáková, 2013). I samotné poznání tak vzniká ve vztahu s emocemi a tuto dimenzi výzkumu je třeba reflexivně promýšlet (Hajdáková, 2013).

Zmínila jsem, že abych si někdy zachovala dostatečný odstup od Osvěžovny jako svého výzkumného terénu a zachycovala pozorované jevy dostatečně kriticky, občas jsem navštívila jiný podnik. Na toto jiné místo jsem však docházela především v případech, kdy jsem se chtěla ujistit se o tom, zda jsou data z Osvěžovny opravdu specifická právě pro dané prostředí – a k tomu jsem potřebovala srovnání s jiným podnikem. Asi jedinou nevýhodou tohoto postupu bylo, že jsem tento druhý podnik měla mnohem blíže domovu a občas mě tak mrzelo, že i můj výzkumný terén není tak blízko. Jinak však výběru terénu nelituji.

3.8. Etické otázky výzkumu

Významnou součástí výzkumu je vždy samozřejmě i zajištění etičnosti tohoto výzkumu. Po celou dobu jsem tedy dodržovala čtyři zásady procedurální etiky: dobrovolnou participaci, princip důvěryhodnosti, zásadu neubližování a princip správnosti a integrity (Ezzeddine et al., nedatováno). Vycházela jsem při tom z Etických směrnic České asociace pro sociální antropologii.

Konkrétně to probíhalo tak, že jsem ještě před započítím výzkumu seznámila kompetentní osoby (obsahu a majitele Osvěžovny) a posléze případné další aktivní účastníky výzkumu (návštěvníky Osvěžovny, s nimiž jsem vedla neformální rozhovory) se způsobem a do jisté míry i s předmětem provádění výzkumu (předmět výzkumu jsem přesně nespecifikovala z toho důvodu, abych významně neovlivnila běžné chování aktérů). Získávala jsem ústní informovaný souhlas.

Během výzkumu jsem samozřejmě zachovávala důvěrnost dat a snažila se nenarušovat soukromí subjektů pozorování více, než bylo nutné (Neuman, 2003 podle Ezzeddine et al., nedatováno). Protože je nezbytné respektovat a chránit soukromí subjektů pozorování i v samotné práci, ošetřila jsem jejich anonymitu neuvedením pravého názvu podniku, který pracovně nazývám Osvěžovna, a pochopitelně také změnou skutečných jmen subjektů pozorování. Lidé, orientující se v dané problematice však pravděpodobně některé z těchto skutečností poznají; tomu však nelze zcela zabránit. Hlavním důvodem změny jmen je pak samozřejmě především snaha zachovat jejich anonymitu pro případ, že si nepřejí, aby někdo z jejich blízkých věděl o tom, že Osvěžovnu navštěvují, čehož takto lze dosáhnout. Kromě toho jsem veškerá získaná data po celou dobu výzkumu archivovala tak, aby se k nim nedostal nikdo cizí, a nakládala jsem s nimi v souladu se zákonem o ochraně osobních údajů.

V průběhu každého výzkumu mohou nastat etická dilemata, která jsem byla připravena řešit v kontextu dané situace a vycházet při tom z Etických směrnic České asociace pro sociální antropologii. Během mého výzkumu to však nebylo třeba.

4. Osvěžovna

V empirické části představuji výsledky a interpretace materiálu získaného z Osvěžovny v kontextu teoretických východisek prezentovaných v teoretické části práce.

V rámci své snahy o antropologickou interpretaci těl v Osvěžovně, jsem na Osvěžovnu nahlížela jako na specifické sociální pole, ve kterém se ustavuje specifický habitus, který je spojený s queer. Díky tomuto habitu, který působí na lidské tělo, může docházet k reprodukování specifické kultury těla, byť je jisté, že toto působení probíhá v různé míře; kupříkladu není srovnatelné, jedná-li se o stálé zákazníky nebo o ty, kdo přijdou do Osvěžovny jen jednou.

Že Osvěžovna působí jako specifický segment společnosti (tedy jako určité sociální pole) mě napadlo v první řadě dle toho, že obsluha hostům tyká. Pamatuji si, že zpočátku jsem si nebyla jistá, zda se tu s barmany už všichni znají nebo je zde tykání jen běžným zvykem, neboť z dob svých dřívějších návštěv jsem si tento jev nevybavovala.

Každou chvíli někdo přijde, podnik se rychle plní. Skupinky osob se rychle obměňují a ti, kdo přicházejí později, zůstávají o něco déle, než ti předešlí. A buď se opravdu hodně lidí zná s barmany anebo si tu všichni prostě rovnou tykají...

(terénní poznámky, 12.6.2015)

Při dalších návštěvách Osvěžovny už jsem se ale cítila jako doma, byť se ostatní návštěvníci podniku pokaždé zvědavě otáčejí, kdo vchází. Vždy totiž stačilo už ve dveřích říct „Ahoj“, načež barmani odpověděli stejně a všichni hosté se zase vrátili ke svým rozhovorům. Mimo to jsem pozorovala, že si s některými pravidelnými hosty či návštěvami barmani podávají ruce, o čemž více pojednám v kapitole Techniky těla.

Dalším prvkem, přispívajícím k vytvoření specifického prostředí je i to, že barmani nejsou nijak významně odlišeni od zákazníků – kromě toho, že roznáší nápoje a jídlo.

Ptám se vedle sedící party: 'Promiňte, dělám výzkum do školy a chci se zeptat: co si myslíte o tom, že barmani jsou oblečeni tak nějak normálně, jako by ani nebyli barmany?' Chlapec 1: 'Mně se to líbí, přijde mi to fajn.' Chlapec 2 se zasměje: 'Na mě to působí jako bych byl u kámoše doma.' Já: 'Děkuju.'

(terénní poznámky, 27.2.2016)

Sama jsem si brzy všimla, že v Osvěžovně jsou na sebe i cizí lidé milí a usměvaví, přičemž jsem se nesečkala s žádnými hádkami, konflikty či rvačkami. Vše působí tak mírumilovně, že mi každá návštěva přišla jako únik od reality. To mě přivádí k myšlence, že zde působí habitus, kterým je snaha vyhýbat se konfliktům.

Během výzkumu i po jeho skončení jsem pracovala s aktéry v Osvěžovně s vědomím, že nemalá část návštěvníků Osvěžovny se zřejmě identifikuje s LGBT. Mým zájmem jsou však sociální těla všech aktérů v Osvěžovně, kterou vnímám jako sociální pole, v jehož rámci se mj. manifestuje určitý queer habitus.

Právě v souvislosti s queer habitem jsem v Osvěžovně vyzorovala několik zajímavých prvků, poukazujících na identifikaci s LGBT. Jednak je to velká nástěnka, která se táhne podél jedné stěny uvnitř Osvěžovny. Na této nástěnce lze najít odkazy na nejrůznější queer akce, například festivaly, divadelní představení, výstavy a další aktivity, které by mohly zajímat příslušníky LGBT, ale i heterosexuální návštěvníky Osvěžovny. Dalšími odkazujícími prvky na LGBT je pak duhová vlajka, která je znakem LGBT, a která visí nad hlavním vchodem, a dále všude možné využitá duha z této vlajky, případně její barvy umístěné vedle sebe. Příkladem jsou plyšová medvídci v těchto barvách, kteří sedí na baru a jsou i odkazem na skupinu tzv. medvědů, kteří spadají do komunity gayů; kryty žárovek nad barem v těchto barvách či například duhy na lopatkách větráku v nekuřácké části. Na sympatie vůči LGBT pak odkazují i samolepky na dveřích toalet, které propagují Prague Pride⁸ a i samotné označení toalet, kde na dámských toaletách jsou dvě dámy a na pánských dva páni.

V queer teoriích je často rozebíráno lidské tělo. Queer tělo totiž přináší jakýsi

---

⁸ Tato několikadenní akce probíhá na podporu LGBT komunity a osvěty o ní. Nejznámější částí je tzv. duhový pochod, který vede centrem Prahy a končí na Letné či jiném větším prostranství, kde pak program pokračuje do ranních hodin. Během těchto akcí dorazí do Prahy spousta cizinců a dle mobilní aplikace pak dostávají návštěvníci festivalu doporučení na nejrůznější queer bary a akce.

genderový nepořádek do nejrůznějších teorií a do vztahů mezi pohlavím, genderovou identitou a heterosexuální orientací. Někteří sexuologové dříve předpokládali, že stejně jako jsou anatomické rozdíly mezi muži a ženami, existují i určité anatomické znaky poukazující na homosexuální orientaci. Předmětem zkoumání je však u queer těl pochopitelně i jejich kulturní dimenze, například jak jsou tato těla upravována atp.

Důrazu, který je v queer teoriích kladen na tělo, odpovídá i samotné zařízení Osvěžovny, kde je tělo také zvýznamňované. Jak jsem zmínila v metodologii, Osvěžovna má rozdělenou kuřáckou a nekuřáckou část; přičemž první je v suterénu, druhá v přízemí. Kolem schodiště, vedoucího do nekuřácké části, lze sledovat fotografie mužských aktů. Ve spodní části podniku je toho však více: na stěnách jsou různé obrazy – jednou fotografie, jindy malby. Téměř vždy je zde motivem lidské (konkrétně mužské) tělo. Snad jen jednou jsem zaznamenala na obrazech zvířata a krajiny. Že je zde poměrně hodně obrazů, jsem si všimla hned poprvé, ale po určité době jsem zaznamenala, že došlo k jejich výměně za jiné obrazy se stejnou tematikou. Tehdy mě napadlo, že jde o podstatný prvek a zeptala jsem se tedy barmana Huberta, proč k výměně došlo:

Dnes jsem přišla brzo, skoro nikdo tu není. Že se to večer změní, značí lístečky 'Reservé', umístěné přes pět stolů. Využívám však klidu, a když mi Hubert donese pití, ptám se ho na nové obrazy:

Já: 'Jak to, že se tu mění obrazy, je to výstava?'

Hubert: 'Přesně tak. Vždycky, když někdo z kamarádů nebo známejch pořádá výstavu a ta skončí, nabídne nám obrazy sem. Většinou je to v mezidobí mezi dvěma výstavami, aby ty obrazy neležely někde ve skladu; a kolikrát je ani nemaj kam dát. A tady se to lidem líbí.'

Já: 'To jo, je to pěkný. Jak často se to tak obměňuje?'

Hubert: 'Většinou je to tak zhruba každý dva měsíce, ale je to různý.'

Já: 'Super, díky.'

Hubert s úsměvem kývne a jde dál obsluhovat.

(terénní poznámky, 13.10.2015)

S tělem a výzdobou Osvěžovny pak souvisí také „anti-stress point“ aneb obraz přímo na zdi – jedná se o 2 obrázky dlaní, mezi nimiž je červený puntík. Obrázky dlaní jsou dostatečně daleko od sebe, aby si člověk domyslel, že má rozpřáhnout ruce a na červený puntík položit hlavu. Anebo do něj hlavou bouchnout.

Důraz na lidské tělo pak odhaluje například to, že nabídka nápojů a svačinek v menu podniku je doplněna o fotografie obnažených mužských těl (ve většině

případů jde o nahou hrud'). Ve chvíli, kdy si objednáte nápoj, ke kterému patří podtácek (tedy cokoli kromě teplých nápojů), dostane se vám sice reklamního podtáčku, propagující určitou značku, ale vždy pouze těch společností, které do reklamy použili taktéž lidské tělo – většinou se jedná o mužské, ale ne nezbytně:

Tentokrát jsem v podniku s Kathrine, která chce vidět knihy, které by jí mohly pomoci s její diplomovou prací. Už když si objednáme Kofoly do püllitru, říkám jí, ať se nezapomene podívat na podtácek. Jaké je mé překvapení, když zvedneme nápoje – sice se opět jedná o reklamní verzi, ale místo mužského těla koukáme každá na svém podtáčku na obrázek odhalující se dívky.

(terénní poznámky, 20.7.2015)

Mimo různých zobrazení lidských těl pak na specifické zacházení s tělem ukazuje vybavení toalet Osvěžovny. Součástí místnosti, ve které je umyvadlo, je kromě dostatečně velkého zrcadla i několik poliček s toaletními potřebami. Pravidelně je sem doplňován lak na vlasy, ústní voda společně malými s plastovými kelímky, tyčinky do uší, papírové kapesníčky a krém na ruce či modrá indulona. V místnosti s toaletou je pak většinou na stěně plakát s odkazem na různé akce, například Prague Pride či Mezipatra – podle toho, co je zrovna aktuálně v blízké budoucnosti; jeden čas tam visel i plakát propagující projekt „S barvou ven“, který pomáhá lidem při jejich coming outu. Na dveřích byl celý rok 2016 kalendář s fotografiemi přitažlivých žen v různých převlecích. V roce 2017 však již kalendář na dveřích nebyl, což zřejmě souvisí s tím, že do podniku chodí podstatně méně žen.

Na dámských toaletách byl ještě posledně kalendář, ale teď tam nic není.

Ptám se na to Baltazara: 'Kam zmizel kalendář z dámskejch toalet, letos tam žádnej dávat nebudete?' ukazují posunkem směrem k toaletám.

Baltazar: 'Jo, to nevím, ale předpokládám, že tu kromě mě není nikdo, kdo by takovej kalendář měl. A já si ho teda teda s dovořením nechám na doma.', zasměje se a jde dál obsluhovat.

(terénní poznámky, 9.2.2017)

Před toaletami jsou pak speciální nádoby s kondomy, které si lze zdarma vzít. Visí u toho cedulka s povídáním o důležitosti chráněného sexu, což je dle mě také jistý projev biomoci, která usiluje o zdraví populace. Občas jsem viděla, že si někdo kondomy bere a hned při jedné ze svých prvních výzkumných návštěv Osvěžovny

jsem si potvrdila, že jsou tuto kondomy návštěvníky využíváné:

Cestou na záchod, který je hned vedle pánských, si nemohu nevšimnout, že kondomy z nádob 'safe sex' jsou využíváné - na zemi před pánskými záchody totiž leží použitý prezervativ.

(terénní poznámky, 12.6.2015)

Tělo je v Osvěžovně tedy jistým způsobem zvýznamňované, což je jedním z důvodů, proč jsem se rozhodla ve své práci zkoumat sociální těla.

4.1. Aktéři v Osvěžovně

Na tomto místě bych ráda popsala, s jakými aktéry se v Osvěžovně setkáváme. Aktéry přitom primárně rozdělují na obsluhující personál a hosty.

Majitel

Během svého výzkumu jsem se v Osvěžovně setkala pouze s barmany – muži, přičemž všichni byli věkově do 40 let, což mi i potvrdil Hubert, majitel podniku. Není asi zcela běžné, že majitel podniku sám obsluhuje, ale v Osvěžovně tomu tak je a na Hubertovi je vidět, že se s lidmi baví rád. Tím, že je současně majitelem i barmanem u něj dochází k jakémusi rozdvojení statusu, kdy musí na jedné straně zastávat povinnost barmana, ale na druhé straně s tím, že je majitel, souvisí i řada dalších povinností, například administrativa spočívající v komunikaci s bankami, úřady atp. Mimo to majitel vymýšlí inovace v rámci interiéru podniku a je tím, kdo vymýšlí úkoly pro barmany a kdo má poslední slovo v jejich rozpisu služeb a komu barmani hlásí případné absence. Je tedy patrné, že majitel je hierarchicky nejvýše.

Barmani

Barmani v Osvěžovně mají na starost činnosti spojené s obsluhou návštěvníků. Přebírají objednávky, chystají nápoje či pohoštění a neustále dbají na to, aby všichni hosté měli tolik jídla a pití, kolik si přejí. Na starosti mají i mytí nádobí, které s tím souvisí.

Určitou hierarchii lze nalézt nejen mezi různými skupinami aktérů, ale

i v rámci skupiny barmanů. Vše závisí na tom, kdo je na směně hlavním barmanem, což je zde tím, jak dlouho je dotyčný v Osvěžovně barmanem. Hlavní barman pak během směny stráví většinu času za barem, odkud koriguje další obsluhující barmany a kasíruje zákazníky.

Dle toho, jaký byl den v týdnu, měli barmani v Osvěžovně službu ve dvou (pondělí – čtvrtek celou otevírací dobu, v sobotu a neděli pouze přes den), případně ve třech (pátky a soboty ve večerních hodinách). Z části to bylo dáno tím, že se už i jen z téměř každopáteční rezervace dalo predikovat, že bude vyšší návštěvnost (po všechny pátky mého výzkumu byla v nekuřácké části rezervace přes 4 stoly a vždy se jednalo o nějakou oslavu narozenin), ale i tím, že v páteční večery bylo i bez rezervací v Osvěžovně mnohem více lidí než jindy.

Už když přicházíme, je vidět, že je narváno. Před podnikem stojí spousta lidí, kteří šli asi na cigaretu nebo na popovídání ven. Okna jsou dokořán, evidentně je uvnitř hlava na hlavě. Podarí se nám prodat dovnitř, obsluha je plně zaměstnána a ani si skoro nevšimne, že jdeme kolem. Za lidmi, sedícími hned u baru, je další řada lidí. Všichni se baví a nezdá se, že by čekali na nápoj. Jen prostě nemají, kam si sednout. Jdeme se podívat, jak to vypadá dole. Tam je situace velmi podobná. Stolky jsou plně obsazené, i ten ke stání.

(terénní poznámky, 24.6.2016)

Vzhledem k tomu, že Osvěžovna je kavárna, potažmo bar, funguje na principu nějaké služby, kterou je nutné nějak personálně zajistit – setkáváme se zde tedy s barmany, kteří se, využívajíc Goffmanovu dramaturgickou teorii (Goffman, 1999), pohybují jak v „zákulisí“, tak na „jevišti“ (tedy v těch částech podniku, kde obsluhují hosty). Často je zde hlavní barman, který vystupuje především za barem, zatímco jeho kolega či kolegyně (dle dne v týdnu) roznáší občerstvení. Jistě zde figuruje i další personál v podobě uklízeček či uklízečů, s tím se však běžně zákazník Osvěžovny nesetká, protože k úklidu dochází v době, kdy je podnik zavřený. Celý podnik má v tomto konkrétním případě na starosti majitel, respektive provozní, který se stará o většinu technických a organizačních aspektů zařízení (dle míry, s jakou se angažuje, jej pak lze nazvat ředitelem divadla). (Goffman, 1999). Od personálu očekáváme určitý druh jednání, k čemuž se dostanu v kapitole Poslušné tělo.

Návštěvníci

Další skupinou lidí, kteří se v podniku pohybují, jsou návštěvníci (zákazníci/hosté). Ti jsou obsluhováni personálem a pohybují se na jevišti, tedy v prostorách, které jsou veřejně přístupné. Kromě toho, že se pohybují po podniku, kupují si v něm za peníze nápoje nebo občerstvení, které je v daném podniku nabízeno. Hosté se dají dělit dle mnoha různých vzorců, například na hosty pravidelné, kteří chodí do podniku často až denně, na hosty příležitostné, kteří sem nechodí tak často jako stálí hosté, a za třetí na hosty, kteří podnik navštíví pouze jednou.

Já rozdělila návštěvníky Osvěžovny do následujících skupin – náhodní (ti, kteří přijdou jen jednou), příležitostní (byli zde více než jednou, ale chodí sem jen při výjimečných akcích jako je například Prague Pride), pravidelní (navštěvují Osvěžovnu alespoň jednou za dva měsíce) a stálí (v podstatě „štamgasti“). Velká část návštěvníků během mého výzkumu spadala do skupiny náhodných a příležitostných, což pro mne bylo do jisté míry překvapením, neboť jsem očekávala, že převládající zde bude kategorie pravidelných návštěvníků, kteří se znají. To se však nepotvrdilo. Předpokládám, že z části je to dáno tím, že je podnik umístěn právě v centru Prahy, kde je vysoká fluktuace lidí a kolem je spousta dalších barů a podniků. Přesto šlo vypozařovat některé pravidelné návštěvníky, což dle mě souviselo i s účelem návštěv Osvěžovny, ke kterým se záhy dostanu.

Již jsem zmínila, že při všech mých pozorováních byla mezi návštěvníky podniku většina mužů. Samozřejmě zde byly i ženy, ale většinou ve skupince s muži či samy. Po dobu svého výzkumu jsem potkala i jednoho muže, procházejícího přeměnou ze ženy, a jednu ženu, procházející přeměnou z muže; tedy dva transgendery⁹. Věk návštěvníků jsem většinou stanovovala odhadem, ale zaujalo mě, že byt' převažuje zřejmě věk 20–40 let, potkávala jsem zde často i evidentně starší muže (cca 60 let), které někdy doprovázely ženy podobného věku (zde se však soudě dle toho, že se jednalo o cizince a osoby, které jsem zde více nepotkala, jednalo o náhodné návštěvníky Osvěžovny, patrně hosty blízkého hotelu), ale také chlapce evidentně pod 20 let (často pravidelní návštěvníci). Většina aktérů byli sice Češi, ale při každé návštěvě jsem zaslechla i angličtinu (téměř vždy v kuřácké části), což

---

⁹ Zjednodušeně lze definovat jako lidi, jejichž genderová identita není stejná jako pohlaví, které jim bylo přiřčeno při narození.

přisuzuji tomu, že je podnik situován v centru Prahy a že je poblíž hotel.

Většina návštěvníků si do Osvěžovny chodila popovídat s přáteli. Jednalo se jak o početnější skupinky, tak třeba i jen dva přátele. Ve větších skupinkách probírali různá témata, ale ve dvojicích či trojicích byly většinou hlavním tématem vztahy.

Přichází dvojice mužů a sedá si hned k vedlejšímu stolku. Zrovna si čtu jednu z knih z knihovny za mnou. Zdá se, že jejich pozornost je plně zaměřena na sebe navzájem, byť nepůsobí jako by byli na rande, což potvrzuje i následná část jejich rozhovoru:

První muž: '...píše mi hezké věci. Ale až moc, musím ho krotit. Už jsem se několikrát spálil. Přijde mi, že jsem teď dost zdrženlivý. Teda fyzicky ne, psychicky jo.'

Druhý muž kývá a začnou řešit, co by měl říct muži, který píše tomu prvnímu.

(terénní poznámky, 18.3.2016)

Velmi často jsem potkávala i páry, které zde měli schůzku, ať už seznamovací nebo patrně několikátou.

Ruku v ruce přichází dva mladí kluci a sedají si ob jeden stůl ode mě. I další neverbální komunikace vytváří dojem, že se jedná o pár. Neustále se na sebe usmívají se zamilovanými pohledy a hladí se po rukách. Po chvíli si sedají vedle sebe a jeden dá ruku kolem ramen toho druhého a dál pokračují v hovoru. (...) Asi za hodinu pár odchází.

(terénní poznámky, 10.5.2016)

Někdy do podniku chodili i jednotlivci, což bylo především v páteční a sobotní večery, ale stávalo se tak pochopitelně i přes den.

Přichází dívka a sedá si sama ke stolu (v kuřácké části). Napadne mne, že na někoho čeká, ale poté, co si objedná kávu, vytáhne knihu a začne si číst. (...) Dívka, co si četla, dopije kávu a zaplatí. Odchází.

(terénní poznámky, 20.7.2016)

Kromě převažující většiny návštěvníků, kteří sem přicházeli za účelem posezení s kamarády (každý den v jakoukoli dobu) či seznámení (převážně při pátečních a sobotních večerech), chodili do podniku mimo jednotlivců i kamarádi barmanů, kteří vždy seděli na židličkách hned u baru a přicházeli většinou v neděli v brzkém odpolední, kdy byl v podniku relativní klid, a mohli si popovídat.

Většina přátel tedy chodila za barmany v době, kdy byl v podniku celkem klid

a zvenčí i uvnitř podnik působil jako útulná kavárna, zatímco v páteční večery se podnik měnil v bar a na pohled i jednu velkou party.

Je pátek a venku před barem i uvnitř v kuřácké části je narváno. Objednám si a jdu dolů, kde ještě není úplně plno. (...) Kolem půl jedenácté se podnik i v nekuřácké části zcela zaplní a já jsem ráda, že jsem přišla včas a sedím.

(terénní poznámky, 8.7.2016)

Zmíněným typům klasifikace účelu návštěvy pak odpovídá v určité časy i rozmístění návštěvníků v podniku. Každá „kategorie“ návštěvníků většinou preferuje různé části podniku, jako například, že kamarádi barmanů usedají na bar, lidé, co přijdou v páru a chtějí soukromí, jdou většinou do nekuřácké části, lidé, co se přicházejí seznámit, jsou většinou v kuřácké části, která je hned u hlavního vchodu atp. Tato různá obsazenost i obsazení podniku jsou významné zejména i z hlediska disciplinování těla, o kterém pojednávám v kapitole 6. Poslušné tělo.

5. Techniky těla v Osvěžovně

Techniky těla se v Osvěžovně týkají především pozdravů nebo projevení náklonností. Často jsem byla svědkem, že se návštěvníci objímali, ať už na pozdrav nebo v rámci nějaké schůzky, a časté bylo i, že se líbali. To, že se jednalo o jedince stejného pohlaví, je pak opět něčím specifickým pro prostředí Osvěžovny, která umožňuje jedincům stejného pohlaví, aby zde trávili čas společně a cítili se dobře, jak dokládá následující záznam z terénních poznámek:

Přichází pár¹⁰ dvou chlapců, kteří skutečně vypadají jako chlapci. Tipuji, že jim je maximálně 18. Usedají do rohu a zamilovaně se na sebe usmívají. Netrvá dlouho a jeden přisedá vedle toho druhého, že mu ukáže nějaké video. Druhý mu dá ruku kolem ramen a v podstatě ho veme do náruče. Takhle stráví zbytek návštěvy nad různými videy, u kterých se smějí. (...) Když mladý pár odchází, omluvím se, že je ruším a řeknu, že dělám výzkum k diplomové práci. Ptám se, co se jim na tomto podniku líbí, jestli sem chodí rádi. Ten v šedém tričku říká, že 'je super, že sem můžem přijít spolu a chovat se normálně'. Druhý kývá a dodává 'Jinde po nás lidi divně čuměj, což je dost nepříjemný.' Poděkuju a s úsměvem se rozloučíme.

(terénní poznámky, 12.11.2015)

Pokud jde o specifické techniky těla, zaznamenala jsem, že se barmani v Osvěžovně zdraví s některými pravidelnými hosty nebo návštěvami zdraví podáním ruky, které by snad bylo možné nazvat jako zaklesnutí palce (tedy nikoliv podání dlaně). Pozice rukou je v tomto pozdravu velmi podobná jako při tzv. „páče“.

Tento pozdrav bývá běžně užíván v různých skupinách v situacích, kdy chceme projevit přátelství nebo respekt. V Osvěžovně je tento pozdrav vyčleněn pro přátele barmanů anebo stálé hosty či další insidery, kteří o tomto vědí. Později už mě tak barmani, které jsem v Osvěžovně potkávala nejvíce, zdravili také.

Osvěžovnu jsem navštívila i během již zmíněného festivalu Prague Pride. Během těchto návštěv Osvěžovny jsem si často zapsala, že tělo bylo využíváno k manipulaci s různými předměty, přičemž způsoby zacházení s těmito předměty jsou

---

¹⁰ Tento pár jsem v Osvěžovně potkávala celkem pravidelně a později si je pojmenovala jako Kristiána a Bernarda.

také jistým způsobem definovány tělesnými technikami. Tělo zde působilo jako prostředník k nějakému výsledku. Zmíněné předměty byly především transparenty a vlajky. Transparenty bylo během průvodu třeba nést viditelně nad hlavou a i ještě v klubu občas někdo zakřičel a zvedl transparent nahoru (terénní poznámky, 15.8.2015). Vlajky bylo také třeba nést nějak viditelně, tedy s nimi lidé buď mávali, anebo je často drželi přes záda sebe a vedle nich jdoucího partnera. Kdo šel sám, měl často vlajku také kolem zad, ale jelikož se většinou jednalo o tzv. duhovou vlajku, která je rozpoznatelná i na menší šíři, nebyl v jejím identifikování problém. Do vybraného podniku tak také přišlo několik jedinců, kteří byli ve vlajkách omotaní (terénní poznámky, 15.8.2015). Několik členů průvodu bylo zbarveno barvami duhové vlajky (každý jednou). Takové případy vyžadovaly jistou synchronizaci, aby jejich těla společně tvořila požadovaný efekt. Některé techniky těla se tak přizpůsobují užívání určitých předmětů.

6. Upravované tělo

Lidské tělo je v Osvěžovně předmětem různých způsobů upravování. V první řadě se jedná o úpravy, charakteristické pro každodenní život, které jsou určovány širším společenským habitem příslušníků dominantní kultury. Sem spadá například zakrývání těla oblečením, základní hygienické návyky, běžná úprava vlasů, vousů, obočí, chlupů a nehtů, případně také modifikace těla, které mohou být trvalého charakteru (tetování, piercingy atp.). Za druhé je patrné, že prostředí vybraného queer podniku je místem produkce specifických způsobů upravování fyzického těla. Některé tyto způsoby jsou charakteristické pro habitus queer, jiné hlavně pro jednotlivé dílčí skupiny v jeho rámci.

Dodržování nějakých obecných norem běžných úprav fyzického těla je dáno především sociální kontrolou. Na tomto tlumení přirozené stránky lidského těla (ve prospěch té sociální) je patrné, že sociální stránka lidského těla je velmi významná pro existenci člověka ve společnosti. Upravování lidského těla je pak dáno samozřejmě i vlivem módních trendů, které odkazují na působení různých tříd společenského habitu. Ten ovlivňuje nejen běžné úpravy lidského těla, ale i specifické úpravy, které jsou charakteristické pro různé subkultury či skupiny.

V naší společnosti patří mezi základní úpravy lidského těla zahalování nahého fyzického těla oblečením. Oblečení je všeobecnou normou, ať už se jedná o formální či neformální oděv. Obnažuje-li se jedinec na veřejnosti více, než je dáno normou, respektive zcela donaha, je sankciován nejen na základě neformální sociální kontroly, jež vyvíjí určitý sociální tlak, ale i na základě zákonů a s nimi souvisejícím trestním systémem. Byť obnažování není v Osvěžovně výslovně zakázáno, dle Hubertových slov k němu běžně nedochází; výjimkou jsou pak některé narozeninové oslavy.

Ptám se Huberta, zda se jim někdy stalo, že by se někdo z hostů opil a začal dělat striptýz či podobně. Hubert říká, že to běžné není, i když jsou dle jeho slov občas někteří hosté dost 'divoký'¹¹. A doplňuje: 'Spíš si občas někdo objedná profi striptéra na oslavu, ale to tu většinou nějak zkousneme.', zasměje se.

(terénní poznámky, 23.7.2016)

---

¹¹ Ve smyslu, že po alkoholu mají někdy řeči, ať se někdo částečně či úplně svlékne atp.

Evidentně tedy platí, že sociální tělo je v Osvěžovně oblečené. Výjimku představují speciální příležitosti jako jsou oslavy, při nichž je však nahé tělo pouze a jen striptéra a ne ostatních aktérů.

Jelikož nahota není v Osvěžovně běžná, zaměřila jsem se na to, zda se objeví nějaké pravidelnosti v oblékání aktérů, které by byly v kontrastu se stylem oblékání lidí, které potkávám mimo Osvěžovnu - například i v jiných podnicích, jež jsem v rámci výzkumu navštívila. Specifické oblečení návštěvníků Osvěžovny zahrnuje především takové oblečení či doplňky, které se nějak vztahují k LGBT komunitě. Patří sem především věci s duhovým vzorem¹² - peněženky, kšiltovky, kšandy, nátlínky, trika, mikiny, bundy atp., ale i různé šperky, například piercingy, které mají na koncích duhovou kuličku, náramky, placky atd. Jednou jsem byla svědkem, jak obsluha vydala nějakému zákazníkovi balíček, což se ukázalo jako také související s oblečením. Osvěžovna totiž slouží také jako jedno z odběrových míst e-shopu s queer tematikou. Při jednom pozorování jsem zaznamenala, že „jeden z přítomných pejsků má na sobě psí obleček s duhovým vzorem. Zapínám tedy internet v telefonu a koukám na stránky obchodu, který má skutečně nabídku i pro domácí mazlíčky“ (terénní poznámky, 23.7.2016).

Do kategorie specifického oblečení návštěvníků Osvěžovny patří jistě i oblečení, které se sice neváže na queer tak přímo jako věci s duhovou vlajkou, ale je přitom také součástí širšího habitu queer. Jedná se především o určité značky oblečení, které jsou spojovány s LGBT komunitou, a sice například Abbercrombie, Dolce & Gabbana, Focx, Little ms. Tees, Ra:re. Spadají sem také různé typy oblečení nebo doplňků, odkazující na některou z LGBT akcí nebo organizací, například známý festival gay hrdosti Prague Pride, filmový festival Mezipatra, seznamky iBoys, iGirls, platformu PROUD či sdružení Trans*parent. Dalším typem specifického oblečení je pak oblečení přímo odkazující na nějakou konkrétněji vymezenou skupiny v rámci LGBT, jakou mohou být například takzvaní kožeňáci¹³, medvědi¹⁴, pansexuálové¹⁵ atp. Během svého výzkumu jsem se setkala nejspíše

---

¹² Duhová vlajka se stala koncem 20. století všeobecným symbolem gay a lesbické hrdosti.

¹³ „Kožeňák“ je výraz pro člověka, který má fetiš na kožené oblečení a doplňky.

¹⁴ „Medvěd“ je v LGBT označení pro muže, který působí mužně – často je velký, chlupatý a má vousy.

¹⁵ „Pansexuál“ je člověk, který se zamilovává do osob bez ohledu na jejich gender. Rozdíl mezi jím a bisexuálem je pak ten, že pansexuál se může zamilovat i do lidí, kteří se pohlavně nevyhraňují.

pouze s medvědy, respektive pouze oni byli upraveni tak, že je šlo rychle rozeznat¹⁶.

Sedím dole, zády ke knihovně, abych měla dobrý výhled na návštěvníky. Vidím všechny, kdo jdou na toaletu. Právě prochází mohutný chlap s vousy. Trochu mě zarazí jeho vzhled, tak jiný než ostatní. Má bílý nátělník, béžové kratásky a pruhované kšandy. Jsou pruhované jinak než duhovou vlajkou a mě najednou dojde, že jsou to barvy tzv. medvědů¹⁷.

(terénní poznámky, 13.9.2016)

Ona jinakost „medvěda“ pro mne spočívala v tom, že většina aktérů po dobu mého výzkumu byli vysportovaní či prostě jen štíhlí kluci, kteří skoro nikdy neměli neoholené vousy. Drtivá většina návštěvníků Osvěžovny byla vždy oblečena ve vkusně ladícím oblečení a – v čem se lišili od některých osob mimo tento podnik – tak, že měli na své postavy relativně přiléhavé oblečení. Samozřejmě se našly i výjimky, ale většinou se zřejmě jednalo o muže heterosexuální orientace, jak ilustruje následující ukázka z terénních poznámek:

Vedle mě usedá trojice – dívka ve vytahaném černém svetru a černých kalhotách, kluk ve volnějším džínách i triku a další dívka – transgender. Ještě má částečně mužské rysy v obličeji i na těle, byt' má dlouhé vlasy a uplý top. Říká, že je problém se seznámit, že má zatím pořád ty velké nadočnicové oblouky, a směje se. Kluk o sobě říká, že není svalnatej, a tak neměl moc žen. A že často brečí kvůli svejím bejvalkám.

(terénní poznámky, 9.4.2016)

Oproti tomu queer muži měli většinou právě ono upnutější oblečení. To, že minimálně někteří z nich opravdu spadali do LGBT dokresluje následující ukázka z terénních poznámek:

K vedlejšímu stolu usedá dvojice mužů. Oba mají stejný účes – nahoře delší vlasy, po stranách vyholené. Pokračující v rozhovoru, který evidentně vedli již cestou. Muž v upnutém černém triku, džínové bundě a upnutých černých kalhotách zrovna říká: 'Nebudu si ho přidávat do přátel. Já nejsem typ na sociální sítě, jsem old fashioned. Jako sorry, ale to že s někým spím, nic neznamená. Sorry, ale je to tak. Ale to jsem mu samozřejmě nenapsal.'

(terénní poznámky, 13.9.2016)

---

¹⁶ Možná ale ne všichni, neboť dnes je běžné užití tohoto označení i pro muže, kteří nemají klasický vzhled medvědů, tedy nejsou jen velcí, chlupatí a vousatí.

¹⁷ To jsem si uvědomila díky tomu, že jsem o něco dříve viděla na internetu nabídku medvědích doplňků.

Nicméně vzhledem k tomu, že v Osvěžovně byla vždy jasná převaha mužů v upnutějším oblečení, domnívám se, že se také jedná o jistý habitus. Je však otázka, zda se jedná o habitus queer anebo o habitus návštěvníků Osvěžovny. Rozhodně je zde ale patrný rozdíl oproti jiným podnikům, přičemž v Osvěžovně jsou mužská těla více odhalována, což je dáno poměrně velkou koncentrací mužů v nátělnících, ale v podstatě právě i upnutostí oblečení, což dává více vyniknout postavě.

Styl oblékání jsem samozřejmě nesledovala pouze u návštěvníků, ale i u obsluhy, která byla vždy oblečena velmi podobně jako návštěvníci. Kdyby neroznášeli pití a člověk je neznal od vidění, snadno by se dali splést s návštěvníky. Barmani totiž nemají žádné jednotné uniformy, většinou je lze vidět v nátělnících nebo trikách, která jsou často bez obrázků a nápisů. Zeptala jsem se Waldemara, proč tomu tak je. *„Na to mi řekl mi, že je to dnes už v mnoha podnicích běžné, že obsluha nemá jiné oblečení než zákazníci. A kromě toho se tak cítí pohodlně.“* (terénní poznámky, 21.6.2017)

V úpravách těla je třeba zmínit také úpravu vlasů a vousů. Samozřejmě je ve vybraném podniku možné sledovat nejrůznější typy účesů, z části vyplývající předně z působení širšího společenského habitu. Většina mužů tak měla krátké vlasy, velmi často ve dvou úpravách – nakrátko a nagelované či nahoře delší, ale po stranách vyholené či výrazně kratší. Většina dívek měla možná překvapivě oproti stereotypním představám o příslušnicích LGBT komunity vlasy dlouhé. Transgenderi měli vlasy dlouhé/krátké dle své nové identity, do které chtěli proměnit i své fyzické tělo. S vlasy úplně nakrátko jsem se u návštěvníků setkávala výjimečně (ale i jeden barman Baltazar je tak měl). Co se týká vousů, většina aktérů vousy neměla. Pokud ano, většinou je měly evidentně upravované, zastříhávané, gelované atp. Výjimkou byli na pohled klasičtí „medvědi“, kteří neměli vousy tak striktně upravované.

Byť se popsané úpravy vlasů neomezují pouze na Osvěžovnu a nedošla jsem k závěru, že by zde docházelo k takovým úpravám vlasů, které se jinde nevyskytují, považuji vysokou koncentraci podobných účesů dvou typů za projev jistého habitu. Stejně jako u výše zmíněného oblékání však považuji za problematické určit, zda se jedná o projev habitu Osvěžovny anebo habitu queer.

Mezi trvalé úpravy fyzického těla v Osvěžovně spadá tetování. Ve vybraném terénu se vždy jednalo zřejmě o klasické tetování inkoustem, většinou ne více než jednobarevné. Tetování je jedním z aspektů modifikace těla, který s sebou nese

nejrůznější významy, přičemž tělo je pak prostředkem pro vyjádření těchto významů. V Osvěžovně jsem se setkávala s tetováními na různých místech lidského těla, ale byla jsem samozřejmě odkázána jen na ta tetování, která byla dostupná na viditelných částech těla, nezakrytých oblečením. Tetování, odkazující k nejrůznějším významům, které těla zprostředkovávala, a jejichž nositelem se tak stávala, měli někteří hosté i barmani. Viděla jsem tetování, která odkazovala na queer – prosté písmeno „Q“ či obrázek dvou líbajících se mužů – ale samozřejmě tematika tetování nebyla omezena pouze na prvky spjaté s queer. V takových případech se většinou jednalo o různé obrázky a texty. Piercingy na viditelných místech těla se během mého pozorování téměř nevyskytovaly, a pokud ano, bylo to v uchu, v nose či v obočí. Většina aktérů však viditelný piercing neměla.

Úpravy těla specifické pro aktéry v Osvěžovně jsou využívány různě ve všech kategoriích aktérů. Mezi nejvýznamnější prvky, které jsou specifické pro upravování lidských těl v Osvěžovně, patří kromě vysoké koncentrace doplňků, odkazující na LGBT i to, že zde muži mají o hodně častěji upnutější oblečení než muži v jiných podnicích. V Osvěžovně je navíc patrná i vyšší koncentrace dvou typů mužských účesů a velmi často zde muži mají oholené vousy (vyjma tzv. medvědů). Považuji tyto prvky za projev jistého habitu, byť není zcela jisté, zda se jedná o projev habitu Osvěžovny anebo habitu queer (kromě doplňků s duhou).

7. Poslušné tělo

Lidské tělo je ve společnosti vystaveno působení různých sociokulturních institucí, které se snaží jej nějak disciplinovat. V Osvěžovně se jednak jedná všeobecně o platné společenské normy, které jsou dány dominantní kulturou a jsou zachyceny v legislativě České republiky. Jde tedy o oficiální kodifikovaný systém norem, který platí všude a pro všechny. Dále je zde platný kodifikovaný normativní systém, který je dán tím, že se jedná o kavárnu/bar. Tyto systémy se nijak nevylučují a naopak se doplňují. Nad jejich dodržováním bdí personál podniku, potažmo Policie, která může být kdykoli přivolána, aby zjednala řád.

Mimo tyto systémy existují i sociokulturní instituce, které vycházejí z nějakého specifického normativního systému. Tento systém není psaný, ale vychází jak z neformálních pravidel normativního systému dominantní kultury¹⁸, tak hlavně ze specifických pravidel normativního systému sociálního pole. Zde se již nejedná o ustanovení formálně, ale spíše převládající praxí. Tato pravidla jsou pak částečně uplatňována i v Osvěžovně, přičemž dohlížení nad jejich dodržováním je zajištěno především sociální kontrolou.

Jsou zde tedy dva typy systémů - oficiální normativní a specifický normativní. Oba společně působí ve snaze dosáhnout určité poslušnosti a efektivity těl, konkrétně ve snaze vytvořit poslušná těla (to se týká těla každého aktéra v Osvěžovně).

7.1. Rozdělení jedinců v prostoru Osvěžovny

Osvěžovna je podnik specifický a oddělený od okolí, což je dáno jistou stavební konstrukcí budov. Pohyb návštěvníků směrem ven a dovnitř není striktně omezen, což je dáno tím, že se jedná o podnik restauračního typu, kde je určitá fluktuace osob vítaná a očekávaná. Bar je ale umístěn tak, aby obsluha vždy viděla, kdo do podniku vchází a kdo odchází. Vstup do Osvěžovny je tak omezen nejen objektivně určitým architektonickým řešením podniku, ale i subjektivně, kontrolou obsluhujícího personálu. Navíc je vstup do podniku možný pro návštěvníky vždy jen

---

¹⁸ Základní hygienické návyky, pravidla slušného chování apod.

v otevírací dobu. Kontrolu nad jedinci v samotném prostoru Osvěžovny pak uplatňuje především personál, kdy jeden z barmanů bývá vždy za barem, zatímco další obsluhují, tedy se pohybují po celém prostoru Osvěžovny. Navíc tak nečiní v nějakých pravidelných časových úsecích, tedy jsou návštěvníci v neustálém očekávání. Každopádně tím, že jsou jedinci v jednom určitém prostoru, který je kontrolován, zvyšuje se efektivita činností.

V rámci Osvěžovny je uplatňováno rozdělení na kuřáckou a nekuřáckou část. Není tedy možné, aby si kuřáci zapalovali v nekuřácké části. Přítomnost nekuřáků v kuřácké části však možná je. Toto rozdělení slouží ke spokojenosti návštěvníků, ale pomáhá například i kontrolovat případné nedovolené užívání marihuany, neboť bar, kde je vždy někdo z obsluhy, je umístěn v kuřácké části. Mimo to jsem ale vyzorovala, že vždy, když to počasí jen trochu umožňovalo, byla v kuřácké části otevřená okna, což přispívalo nejen k pocitu otevřenosti a lepšímu osvětlení, ale i částečné eliminaci kouře z cigaret, tedy i tato část nebyla zahlcena kouřem a bylo zde příjemně i nekuřákům, pokud chtěli být z nějakého důvodu nahoře.

Co se dále týká rozmístění jedinců, návštěvníci Osvěžovny si mohou svobodně zvolit, zda půjdou do kuřácké či nekuřácké části a ke kterému (pochopitelně právě jinými návštěvníky neobsazenému) stolu se ve vybrané části usadí. Stolky jsou dosti blízko u sebe, což souvisí se snahou o efektivní využití prostoru, ale umožňuje to i nezamýšlenou vzájemnou kontrolu mezi jedinci, kteří tak snadno slyší, co si povídají lidé vedle nich. Nepředpokládám však, že by toto bylo záměrem. Že jsou stolky brány jako odlišné a že je zde snaha o efektivní využití prostoru ilustruje následující záznam z pozorování:

Vedle mě usedá skupinka tří osob – dívka a dva muži. Dívka s jedním z mužů si sedají na gauč, který se táhne podél 3 stěn v této části, zbývající muž na židli naproti nim. Srazí si stolky, což není takový problém, protože jsou blízko. Dívka jde po chvíli na toaletu a mezitím přijde Adelbert, aby si mohli objednat. Říká jim, zda by nemohli dát ty stolky od sebe a sedět jen u jednoho. Dohodnou se, že ano a objednají si. Dívka se vrátí z toalety a nechápavě kouká na opět rozdělené stolky. Jeden z mužů jí to vysvětlí: 'Řekli nám, ať to dáme od sebe. Prej zabíráme místo.'

(terénní, poznámky, 14.4.2016)

Návštěvníci Osvěžovny se mohou usadit na stoličky k baru, ale vyzorovala jsem, že mimo pátky a soboty, kdy je hodně plno, si daná místa vybírají většinou jen

stálí zákazníci nebo přátelé obsluhy.

V Osvěžovně pak nejsou nijak speciálně vyčleněny pro příslušníky určitých skupin v rámci LGBT, byť v pátky a soboty večer je zde někdy patrné jisté rozdělení dle zájmů jednotlivých jedinců a určité skupiny jsou pospolu. Toto se však děje mimoděk a nelze to považovat například za snahu majitele o konkrétní rozčlenění.

Umístění baru tak, že je v kuřácké části odevšad blízko, a když jde návštěvník do nekuřácké části, musí kolem něj projít, je spjata nejen s kontrolou, ale i s efektivitou pohybu a času.

Sedím u stolku vedle baru a čtu si. Vejdou dva muži, pozdraví se s obsluhou a míří do nekuřácké části. 'Nechcete si rovnou objednat, jestli víte co? Jestli ne, tak v pohodě, ale abych když tak nemusel tak běhat.', ptá se s úsměvem Hubert návštěvníků. Ti se zastaví a skutečně si rovnou objednají.

(terénní poznámky, 10.8.2015)

Kdykoli jsem si pak při svém výzkumu šla sednout do nekuřácké části, objednávala jsem si na základě této zkušenosti první pití rovnou u baru.

Co se týká časového rozdělení, Osvěžovna má stanovenou otevírací dobu, která je každý den stejná (od oběda do noci). Hubert říká, že otevírací dobu zvolili takto z toho důvodu, že *on není žádná ranní ptáče (směje se) a beztak by na ně lidi tlačili, ať maj otevřeno večer dýl* (terénní poznámky, 12.11.2015). V rámci otevírací doby lze pak pozorovat jisté opakující se cykly, kdy v pátky a soboty večer je podnik nejvíce plný, což je dáno nejen cyklem pracovního týdne, ale i tím, že téměř každý pátek byla v Osvěžovně rezervace na oslavu narozenin. Současně zde byly patrné snahy mužů se seznámit. Oproti tomu málo návštěvníků je v Osvěžovně přes den, byť o víkendech chodí přes den za barmany jejich přátelé či stálí hosté. Mimo otevírací dobu pochopitelně návštěvníci do Osvěžovny nechodí a je přístupná pouze personálu.

Architektonické řešení podniku a charakteristiky jeho jednotlivých prostor mohou také působit jako strukturující pro určitá schémata jednání. Jisté části podniku tak v podstatě mohou disciplinovat jedince k tomu, aby vykonával určité činnosti právě v nich a ne jinde. Jedná se například o kuřáckou část, která dovoluje jedinci kouřit pouze v ní, neboť pouze zde jsou popelníky a nehrozí problém s obsluhou.

Schodiště zase ukazuje jedince, aby k přesunu mezi jednotlivými částmi používali právě jej; toalety předurčují, že k vyměšování bude docházet tam apod. Samotné vybavení těchto prostor pak určuje i techniky těla při daných činnostech. Stolky se židlemi vedou hosty k tomu, aby si k nim sedli, zatímco vyšší stolky (i kdyby k nim byla klasická židle) pobízejí návštěvníky ke stání. Tak je tomu i v prostoru toalet, kde záchodová místa vybízí k sednutí, zatímco pisoár ke stání. To, že víme, jak v daných situacích zacházet se svým tělem, lze interpretovat jako určité vtělené mechanismy, které jsme získali v rámci socializačního procesu a mají tak své kořeny v kultuře, případně nějaké subkultuře, ke které náležíme. Procesy disciplinace se tak neprojevují pouze ve vymáhání dodržování určitých kodifikovaných řádů, ale jsou nám „přivtělovány“ již během socializačních procesů. Právě tím, že je máme často „navyknuté“ a praktikujeme je často bez hlubšího zamyšlení, mohou být v donucování účinnější.

7.2. Donucování a sankce

Disciplína a vykonávání kontroly s sebou nese i nutnost donucovacích prostředků k jejich provádění. Ve vybraném prostředí lze pozorovat přítomnost několika různých technik a prostředků donucování, které slouží různým účelům. Hlavní systému donucení jsou dva: objektivní, který vynucuje dodržování kodifikovaných norem (daných legislativou) a nekodifikovaných norem (norem subkulturních v rámci podniku).

Hlavním donucujícím prostředkem je hierarchický dohled, který, pokud je viditelný, svou techniku dohledu posiluje. Zde je zaprvé důležité rozdělení jedinců v prostoru podniku, které umožňuje těm, kdo jsou kontrolou pověřeni (tedy personálu) kontrolu provádět. Konkrétní příklad je umístění baru, za kterým neustále někdo z personálu je. Bar je umístěn tak, aby sám byl viditelný a bylo z něj vidět na celou horní část podniku. Už jen toto umístění vede k jistým disciplinačním mechanismům. Jednak je sice umístění samozřejmě vybráno tak, aby docházelo k efektivní obsluze zákazníků, jednak vyvolává dojem neustálé kontroly. Vzhledem k tomu, že návštěvníci vědí, že jsou pod dohledem, přizpůsobují tomu své jednání. Ve spodní části podniku bar sice není, ale dochází tam ke kontrole jinými mechanismy. Obsluha má rozděleno, kdo se stará o horní část a kdo o spodní, což

zesiluje efektivitu dohledu nad každou částí. Příslušný barman (barmani) pak neustále kontrolují svůj úsek. Ve spodní části to probíhá tak, že se každou chvíli chodí někdo z obsluhy ptát, zda mají hosté vše, ale významné je zde také umístění toalet, na které se musí jít kolem této spodní části podniku. Protože téměř neustále chodí někdo z hostů na toaletu, jsou návštěvníci spodní části vystaveni sociální kontrole od těchto návštěvníků, ale potažmo i personálu, který pracuje v oblečení ne nepodobném ostatním návštěvníkům. Tak v první chvíli hosté nemusejí poznat, že jde kolem někdo z obsluhy. Toto „maskování“ pak může také vzbouzet dojem neustálé kontroly.

Zatímco je Katherine na toaletě, koukám na nabídku knih. Dolů sešel nějaký mladej kluk, tak se zase otáčím zpátky. Až když se zeptá, jestli máme všechno, mi dojde, že to je člen personálu, který byl předtím nahoře v zázemí.

(terénní poznámky, 20.7.2015)

Přesto si nemyslím, že se jedná o záměrnou kontrolu něčeho jiného než toho, zda mají návštěvníci vše, co potřebují, což soudím i z toho, že spodní část Osvěžovny je místem, kam většinou chodí ti, kdo chtějí trochu soukromí. Je to místo, kde probíhají rozhovory, které mají být co nejméně rušené, a kde dochází více k líbání a tomu, že si páry sedají k sobě a choulí se v náručí. Dá se tak říci, že do nekuřácké části tak častěji chodí návštěvníci, kteří se chtějí vyhnout neustálému dohledu, který je v kuřácké části dán umístěním baru, za nímž stále někdo je.

Dohled obsluhy je ve své podstatě hierarchický. Takový dohled lze hledat tam, kde je nějaká hierarchická struktura. V tomto případě všichni dohled vykonávající barmani podléhají kontrole nadřízené osoby, a sice majitele podniku. Kontrola probíhá jak horizontálně, a sice mezi jednotlivými barmany navzájem, ale také vertikálně, kdy barmani jsou podřízeni právě majiteli, který stanovuje jejich počet na vybrané dny, popřípadě pak tomu jednomu z nich, který je ten den stanoven „šéfem směny“ a je ten den hlavním, kdo rozděluje úkoly ostatním. Sám se však zpovídá majiteli podniku. Touto provázaností celého systému je pak zajištěna maximální účinnost, protože jednotlivé subjekty nesou odpovědnost za jednotlivé činnosti. S tím souvisí i to, že od obsluhujícího personálu jako návštěvníci očekáváme určitý druh jednání, například to, že bude příjemně naladěn, že se bude

starat o co největší komfort hostů, že se nám bude věnovat tak, jak to od obsluhujícího personálu v našich představách žádáme (Goffman, 1999). Role obsluhujícího personálu je rozpoznatelná například podle toho, že mají vstup do zázemí, a že se starají, abychom měli dostatek nápojů a celkově byli spokojeni.

Hubert přijde a ptá se, co si dám. Říkám, že ještě jeden čaj.

Hubert: 'Dobře, medvídka¹⁹ ti tu nechám?'

Já: 'Ano, prosím.'

Hubert: 'No jo, je mi jasný, že jste si spolu určitě hned vytvořili vztah.', prohodí s úsměvem a jde obsluhovat dál.

(terénní poznámky, 13.9.2016)

Obsluhující personál se pohybuje po Osvěžovně a v jejím zázemí s cílem sbírání objednávek a roznášení objednaných nápojů a občerstvení hostům, a to ideálně co nejrychleji a s milým úsměvem na tváři. Pokud však obsluhující personál ze své role vypadává a nedaří se mu držet tuto určitou očekávanou podobu, nedaří se mu ani vzbudit očekávaný dojem. Za to pak může být sankcionován mnoha různými způsoby. Několik příkladů těchto sankcí ze strany hostů je následujících - host již znovu nepřijde; host bude verbalizovat svou nespokojenost; finančně neohodnotí snahu personálu tím, že nedá „dýško“ atp. (Goffman, 1999). Další možností je, že bude sankciován svým zaměstnavatelem například snížením odměn, ale v extrémnějším případě i ukončením pracovního poměru atp. Během svého výzkumu jsem se v Osvěžovně s těmito sankcemi nesetkala, což je dáno nejen tím, že barmani byli vždy usměvaví a milí, ale samozřejmě jsem neviděla všechna proběhlá placení.

Zmínila jsem i subjektivní systém prostředků donucení, kde je také důležitý prvek dohledu. Zde se jedná o běžnou sociální kontrolu mezi návštěvníky. Ta se týká například toho, aby nikdo z návštěvníků, čekající na obsloužení na baru, nepředbíhal ostatní atp. Tato kontrola je tedy horizontální, mezi návštěvníky Osvěžovny. Hierarchický dohled zde nebývá uplatňován.

K dohledu vážící se sankce (tedy další prvky donucování) mají nežádoucím projevům v ideálním případě předcházet, ale pakliže k nežádoucím projevům přece jen dojde, tak je eliminovat a předcházet jim napříště. Samozřejmě je pak jistý rozdíl mezi systémem sankcí, jenž je dán objektivním normativním systémem, a systémem

---

¹⁹ Plastový zásobník na med, servírovaný s každým čajem.

sankcí, který plyne se subjektivního normativního systému. Objektivní systém vychází primárně z legislativy, případně pak z nějakého návštěvnického řádu. V takových případech je popsáno jak nežádoucí jednání, tak i případné tresty, které z toho jednání vyplývají.

Nežádoucnost jednání z hlediska objektivního normativního systému hodnotí v Osvěžovně obsluhující personál, jehož činnost zaštiťuje hlavní barman směny. V případě potřeby mohou být zavolány bezpečnostní složky. Základní tresty pak vycházejí z legislativy, mimo zadržení atp. může jít o pokuty, ale může dojít i k sankci v podobě alternativního trestu, a to zákazu vstupu do vybraného podniku, což může v důsledku znamenat i vyčlenění ze skupiny, ke které dotyčný náleží. Formy sankcí, plynoucí z objektivního normativního systému tedy mohou být různé, většinou jsou však fyzické či materiální. Trestání samo má za cíl upravovat chování návštěvníků – jak těch aktuálních, tak případných budoucích. Během svého výzkumu jsem se však nesetkala s jednáním, které by bylo vyhodnoceno barmanem jako nežádoucí, například, že by se návštěvníci vášnivě hádali či prali.

Oproti objektivnímu normativnímu systému vychází subjektivní systém z nějakého nepsaného řádu. Tento systém sice sankce nepopisuje přímo, ale i tak je účinným v uplatňování donucovacích mechanismů. Tento systém vytváří vlastní normativní systém v rámci objektivního normativního systému a může mu i částečně odporovat. Jeho struktura se ustavuje praxí a probíhá hlavně prostřednictvím sociální kontroly, a to horizontální či vertikální (v rámci jednotlivých skupin).

V Osvěžovně tedy fungují jak systémy objektivní normativní, tak i subjektivní normativní. Během svého výzkumu jsem nezaznamenala, že by byly v rozporu. To, že nedocházelo ke konfliktním situacím a že vždy byli všichni aktéři v Osvěžovně přívětiví, pak považuji za projev určitého habitu, pro který je charakteristické vyhýbání se konfliktům a který jsem popsala v kapitole 4. Osvěžovna.

8. Semiotizované tělo

Upravování těla v Osvěžovně souvisí především s (re)produkováním specifických subkulturních významů. Jednak jde samozřejmě o modifikace, které dávají tělu či jeho jednotlivým částem nějaký specifický význam. Dále jde ale také o tělo samo – o tělo, jehož klasifikace a reprezentace jsou nositelkami zvláštních kulturních významů, které mohou být jak kolektivního, tak individuálního charakteru. Nezbytným prvkem pro semiotizaci těla je schopnost jedinců rozpoznat a uznat jednotlivé symboly a jejich významy.

Základním prostředkem semiotizace lidského těla v Osvěžovně je proces tělesné klasifikace. Ta může vycházet z obecného kulturního systému dominantní kultury, ale symbolická klasifikace může být ustavena i v rámci specifického habitu návštěvníků podniku. Oba systémy klasifikace pracují s fyzickým tělem, případně s jeho částmi, a často se vzájemně doplňují. Důležitá je zde také tradice.

Mezi hlavní kategorie tělesné klasifikace patří gender jedince. Tato klasifikace je uplatňována jak v širším klasifikačním systému dominantní kultury, tak je podstatným zdrojem rozmanitých významů, uplatňovaných v Osvěžovně. Patrné je to z rozdělení prostorů, kam mohou jen zástupci vybraného genderu, což se týká primárně prostoru toalet, přičemž dámské toalety jsou označeny dvěma postavami dam a pánské dvěma postavami mužů. Klasifikace na základě genderu tak zasahuje i do pohybu jedinců ve vybraném podniku. V rámci toalet však v Osvěžovně dochází k jisté transgresi této klasifikace – a sice v případě transgenderů, u nichž ještě nedošlo k celkové biologické změně pohlaví. Další výjimkou tohoto dělení je situace, kdy jde někdo z obsluhy, tvořené pouze muži, na dámské toalety doplnit kosmetické přípravky. Tím tak obsluha získává jakýsi status, stojící mimo toto klasifikační rozdělení a zároveň je v Osvěžovně specifické, že dochází k takovému postavení rolí, které je obrácené oproti dominantnímu diskurzu, kdy naopak za účelem doplnění toaletních potřeb vstupují ženy na pánské toalety. Symbolická klasifikace dle genderu je patrná i v jichž zmiňovaných podtáčkách – je-li jich dostatek, návštěvnice-ženy dostávají podtácky se ženskými těly a návštěvníci-muži s mužskými.

Jinou možností tělesné klasifikace je případ tělesně postižených jedinců. Ti se vzhledem k bariérovosti podniku dostanou pouze do horní části podniku a jen

k některým místům. Tím jim vzniká jasně daný prostor, kde se mohou pohybovat. Po dobu svého výzkumu jsem zde však tělesně postižené jedince nepotkala, což může souviset i s tím, že toalety jsou umístěny až pod schody a jiná cesta než právě po schodech k nim nevede. Tím dle mě dochází k neúmyslnému vydělení tělesně postižených jedinců, které je dané architektonickým řešením podniku, nikoli záměrem majitele Huberta.

Dalšími klasifikačními kategoriemi je dle Bowieové (Bowieová, 2008) symbolika pojící se s různou etnickou příslušností či jiným vyznávaným náboženstvím. Asi i vzhledem k tomu, že se jedná o místo sympatizující s myšlenkami projektu HateFree Culture²⁰, jsem však v Osvěžovně nezaznamenala žádné dělení na základě etnické nebo náboženské příslušnosti. Ovšem to, že se Osvěžovna vůbec hlásí k HateFree Culture značí, že zde existuje jakýsi proces semiotizace lidského těla, a sice právě v podporování hodnot zmíněné kultury.

Semiotizace a s ní související klasifikace se však nemusí týkat přímo těla samotného, ale může jít i o širší životní styl jedinců, mající na jejich těla vliv. V podstatě jde o habitus sociálních aktérů, který může být prostředkem klasifikace jedinců do určitých skupin, které mají podobný životní styl, jenž je zároveň nezbytným předpokladem pro vstup do této sociální skupiny. Konkrétním příkladem z Osvěžovny je rozdělení prostoru na kuřáckou a nekuřáckou část.

Z výše uvedených kategorií klasifikace lze stanovovat dichotomie, vyvolávající další asociace a významy. Důležité však je hlavně to, že tyto dichotomie pomáhají lidem v běžných situacích se sociální orientací ve společnosti.

Tělesné úpravy pak mohou produkovat specifické významy v rámci habitu queer, které je možné částečně pozorovat v Osvěžovně. Základní způsob upravování těla je oblečení, které může být nositelem nejrozmanitějších významů. V Osvěžovně pak lze pozorovat případy, kdy oblečení slouží k vyjádření identity jedince. Většina návštěvníků se zde vyznačuje upnutějším oblečením (jak kalhot, tak triček a svetrů či mikin) a je zde také vysoká koncentrace kožených či koženkových bund. Většina hostů navíc nosí společenské boty (v letních měsících jsou časté tzv. žabky) či boty, které zkrátka nevypadají sportovně. Specifickým stylem oblékání či úprav vousů atp. se tedy mnohdy vyznačují příslušníci různých

---

²⁰ Iniciativa lidí, kteří usilují o život bez násilí a nenávisti. Tento projekt, byl do dubna 2017 ze čtyř pětina financován z tzv. Norských fondů. Koncem dubna 2017 pak vzhledem k vypršení dotace došlo k pozastavení některých aktivit a nyní probíhá kromě vyhodnocení projektu i příprava nového projektu včetně podávání nových projektových žádostí.

dalších skupin dle své identity – tak je možné poznat rovnou především některé „medvědy“.

To, že je personál oblečen podobně jako hosté, ukazuje na příslušnost ke stejné skupině a na to, že zde není patrná snaha o nastolení nějakých výrazných hierarchických vztahů. Návštěvníci tak většinou v přítomnosti barmanů extrémně nemění své chování a vládne zde tak již zmíněná přátelská atmosféra.

Co se týká rozdílů v oblékání na základě pohlaví jedinců, je v Osvěžovně sice patrný rozdíl, který ukazuje na dichotomii muž a žena, čímž se ukazuje jakási spojitost mezi habitem návštěvníků podniku a semiotizací lidského těla, ale není tak evidentní jako například v jiných podnicích. V Osvěžovně mají dívky většinou upnuté kalhoty či krátké šorty (se sukněmi či šaty jsem se zde nesetkala) a někdy nátělníky či volnější trika, zatímco většina mužů měla upnuté kalhoty i trika. Mállokterý muž měl triko volnější. V podniku, který jsem během svého výzkumu příležitostně navštěvovala pro srovnání a který není zaměřen na queer jedince, byly rozdíly v oblékání mužů a žen velmi patrné (ženy a dívky měly šaty, sukně či alespoň těsné kalhoty a k nim nějaké dívčí topy s výstřihy nebo nad pupík atp. oproti mužům, kteří měli často pánské košile, volnější trika a nepříliš upnuté kalhoty).

Oblečení může sloužit jako indikátor příslušnosti jedince k nějaké skupině či k celé subkultuře (či naopak k ukázání vlastní jedinečnosti). Tělo tak funguje jako prostředek pro manifestaci nějakých konkrétních významů. V případě, že jedinec nepřejímá ve skupině běžný styl oblékání, může docházet k jeho postavení mimo skupinu a vnímání jej jako „jiného“.

Dočasné úpravy těla, nesoucí význam příslušnosti k LGBT, byly v Osvěžovně nejvíce patrné v obdobích, kdy byl v první polovině srpna v Praze festival hrlosti Prague Pride. Během samotného pochodu a následně pak večer v Osvěžovně, kde mnoho jedinců pochod zakončuje, je možné vidět nejrůznější dočasné úpravy těla, mezi něž spadá specifické oblečení – různé kostýmy, spousta částí oblečení v duhové barvě, mnohdy křídla na zádech, spousty paruk, korunek, plyšových oušek a dalších věcí ve vlasech, nejrůznější brýle, píšťalky na krku, duhové havajské věnce, placky s různými motivy, kožené pásky na nejrůznějších částech těla, kožené čepice a vesty atp., a body painting – většina účastníků pochodu a festivalu obecně má někde na těle nakreslenou duhovou vlajku, srdce či různé nápisy. Zpravidla je to na dobře viditelném místě (tváře, celý obličej, paže, odhalené břicho, odhalené záda atp.) I toto umístění ukazuje na to, že se většinou jedná

o dočasnou úpravu. Účastníci pochodu mají také často duhové vlajky a nejrůznější transparenty. Během tohoto festivalu tak bylo v Osvěžovně možné pozorovat více specifických úprav těla, které nesou význam příslušnosti k LGBT komunitě a v rámci ní i k jednotlivým podskupinám jako jsou třeba i „kožeňáci“, kteří v současnosti nosí své kožené oblečky ven především na takové výjimečné akce jako je Prague Pride. Během filmového festivalu Mezipatra jsem v Osvěžovně sice zaznamenala větší obsazenost a více dívek, ale dočasné úpravy těla například body paintingem jsem ve vybraném podniku nepozorovala (a ani na samotném festivalu). Je to dáno zřejmě tím, že se jedná o filmový festival.

Oproti tomu trvalé úpravy těla v queer podniku se týkaly tetování, které již zmiňuji v modifikacích, ale spadá i sem (zde se ukazuje propletenost jednotlivých rovin dělení lidského těla). Tetování může nést významy jak pro jedince, který je má, tak pro větší skupinu, která jeho významy dokáže rozpoznat a uznává je. (V mém konkrétním výzkumu se jednalo o tetování, viz výše v kapitole Upravované tělo). Zaznamenala jsem však i spoustu tetování, které na první pohled příslušnost ke komunitě LGBT ukazovat nemusí – kromě již zmíněných například motivy srdce. Samozřejmě u tetování není nezbytné, aby mělo pokaždé význam, který ocení celá komunita, ale může mít nějaký specifický význam i pro samotného jedince, kterému slouží například jako vzpomínka na nějakou událost anebo může sloužit k prosazování jeho jedinečnosti. Kromě těchto možností se může také stát, že tetování slouží jedinci pouze jako ozdoba jeho těla a žádné významy (pro skupinu nebo jedince) nenese.

V souvislosti s body paintingem i tetováním jsem zmínila motiv srdce, který je minimálně v kontextu Prague Pride festivalu použit pro nesení pozitivních konotací jako jsou láska, statečnost, odvaha a přijetí. Tak je význam této části těla spojován s hodnotami, jež jsou v tomto prostředí oceňované a podporované a je zde patrná jistá semiotizace v rámci habitus queer.

Tělo a jeho úpravy jsou tak nositeli mnoha různých významů. Často ukazují na příslušnost k nějaké skupině, komunitě, či ukazují sociální postavení jedince ve společnosti a jeho zájmy a hodnoty, kterých si cení. Tím tak mohou být tyto úpravy vyjádřením sociálního habitus jedince.

9. Konzumující tělo

Zvláštní kapitolou, odkazující na specifickou rovinu lidského těla v Osvěžovně je dle mě nabídka nápojů a pochutin.

Do nabídky podniku patří kromě nealkoholických nápojů i různé běžné a speciální alkoholické nápoje. Jak mě informoval Waldemar na můj dotaz na nějaké netypické nápoje (13.10.2015), i Osvěžovna nabízí jako některé další podniky svým stálým hostům možnost rozšířit svou nabídku o jejich oblíbený nápoj.

Kromě nápojů nabízí Osvěžovna i jednoduché občerstvení, přičemž nabídka zahrnuje stávající polévku, dezerty a slané pochutiny jako jsou toasty, chipsy, tyčinky atp. Veškerá předem nebalená jídla, jsou připravována v zázemí Osvěžovny, a dle Huberta je snahou, aby se jednalo o jídla tvořená z organických a sezónních produktů.

Patrná snaha působit jídly připravovanými na místě podobně jako biomoc, tedy působit na lidská těla tak, aby byla co nejvíce zdravá, je dle mě v kontrastu s nabízením alkoholu a slaných pochutin typu chipsů, které jsou ve větším množství zdraví škodlivé.

10. Závěr

Ve své práci jsem se snažila zachytit, interpretovat a pochopit procesy, které nějak formují lidská sociální těla v Osvěžovně. Výzkumný problém a výzkumné podotázky byly dány jistými strukturálními úrovněmi lidského těla, primárně dle Antropologie těla od Soukupa a Balcerové, ale i Maussovým pojetím technik lidského těla. Snažila jsem se tedy zachytit techniky používání lidského těla, způsoby, jakými je tělo v Osvěžovně upravováno a disciplinaci a semiotizaci lidského těla, a to vše s cílem tato data a jejich interpretace zkusit sjednotit v souhrnný koncept kultury těla. Tyto poznatky jsou předmětem následujících odstavců.

Ve svém výzkumu jsem vycházela z toho, že je Osvěžna určitým sociálním polem (tak, jak tento pojem chápe P. Bourdieu), které je charakterizováno tím, že obsluha si s hosty rovnou tyká; dále tím, že barmani nejsou výrazně odlišeni od hostů; a v neposlední řadě tím, že je pobyt v Osvěžovně jako jakýsi únik od reality. Veškeré tyto prvky, vytvářející přátelské prostředí mne dovedly k myšlence, že se v Osvěžovně projevuje jistý nekonfliktní až přátelský habitus.

Vzhledem k tomu, že většina návštěvníků spadá do LGBT, jsou zde i v rámci samotného prostředí patrné prvky projevu queer, kam řadím už samotnou výzdobu Osvěžovny. Mimo to je v queer habitu (v rámci celého, nikoli jen v Osvěžovně) patrný důraz na tělo, což je ve vybavení Osvěžovny také reflektováno.

Techniky těla tak, jak je popsal Marcel Mauss, se v Osvěžovně týkají především pozdravů (objímání) a projevů náklonnosti (líbání atp.). Mezi specifické techniky těla, které náleží jistému habitu Osvěžovny, pak řadím především pozdrav, který spočívá v zalomení palce, a to, že zde k fyzickým projevům náklonnosti dochází mezi jedinci téhož pohlaví v mnohem větší míře než v jiných podnicích. Mimo to byla během Prague Pride některá těla v Osvěžovně využívána k manipulaci s transparenty a vlajkami a také bylo třeba jisté synchronizace těl, když někteří jedinci byli zbarveni každý jednou barvou z duhové vlajky.

V perspektivě upravování těla v Osvěžovně jsem rozlišovala dvě základní roviny – každodenní, respektive nějakým způsobem běžné úpravy a úpravy specifické pro prostředí Osvěžovny, jakožto queer podniku, tedy prvky

charakteristické pro queer habitus. Dle Sanderse a Vaila jsem pak úpravy těla dělila také na ty, které jsou dočasného, a na ty, které jsou trvalého charakteru, přičemž oba tyto typy sloužily v Osvěžovně nejrůznějším účelům; většinou však byly výrazem příslušnosti ke queer habitu, a byly tak zdrojem různých významů.

V první řadě platí v Osvěžovně to, že tělo je zde oblečené (vyjma těl striptérů na oslavách). Významným prvkem tělesné modifikace, specifické pro queer habitus v rámci Osvěžovny, jsou pak doplňky či oblečení s queer tematikou. Nejčastěji se jedná o duhovou vlajku, značící sympatie či příslušnost k LGBT. Nejedná se však pouze o klasickou duhovou vlajku, jsou zde i jiné opakující se motivy, například prvky, ukazující příslušnost ke skupině v rámci LGBT komunity (duhová vlajka v provedení medvědů atp.). Do kategorie specifického oblečení aktérů v Osvěžovně pak spadají určité značky oblečení (které jsou součástí širšího habitus queer), případně oblečení či doplňky odkazující na akce nebo organizace, propojené s LGBT. Nositelem veškerých těchto doplňků či oblečení je primárně lidské tělo, které je tak hned samo o sobě ukazatelem existence kulturních procesů upravování těla.

Kromě oblečení a doplňků patří k významným úpravám těla úpravy vlasů a vousů. V Osvěžovně, kde je vyšší koncentrace mužského osazenstva, tak převládají krátké vlasy v podstatě dvou nejčastějších střižů (nakrátko a nagelované a nahoře delší a po stranách vyholené). Vousy se vyskytovaly v menšině, a to téměř vždy upravované; pouze u tzv. „medvědů“ jsem se setkala s vousy neupravovanými.

Vysokou koncentraci účesů dvou typů považuji společně s tím, že většina aktérů nosí upnuté oblečení, za projev jistého habitus, u něž si však nejsem jistá tím, zda spadá do širšího habitus queer nebo lze říci, že se jedná o specifický habitus návštěvníků Osvěžovny. Domnívám se však, že v sociálním poli Osvěžovny je významně zastoupená manifestace queer habitus a může tak docházet k tomu, že návštěvníci Osvěžovny se tak snaží tomuto habitu přizpůsobovat více než jedinci v jiných podnicích, kde queer habitus tolik nepůsobí. Pochopitelně je ale rozdíl v míře působení tohoto habitus na aktéry v Osvěžovně, který je dán tím, že různí jedinci tráví v Osvěžovně různé množství času a samozřejmě je i důležité, jak často tito jedinci Osvěžovnu navštěvují.

Další dočasnou úpravou těla je pak zmíněný body painting, který se v Osvěžovně vyskytoval ve velké koncentraci v období Prague Pridů. Motiv se vždy pojil se specifickými významy, většinou v rámci queer habitus kromě kupříkladu jmen, která byla nositeli individuálních významů. U těchto úprav lze říci,

že jsou buď znakem konkrétní skupiny návštěvníků či jsou užívány napříč všemi kategoriemi osazenstva Osvěžovny.

Všechny popsané úpravy těla aktérů v Osvěžovně měly často spojitost se sociálním polem tohoto podniku, v němž se manifestuje queer habitus. Oproti tomu do trvalých úprav těla patřící tetování mělo většinou pouze individuální významy pro jedince a s Osvěžovnou ani zbytkem jejího osazenstva příliš nesouviselo (kromě dvou evidentních výjimek). K úpravám těla bych už jen dodala, že tělesné úpravy v Osvěžovně jsou samozřejmě zatíženy i různými formami sociokulturních institucí, které je různými způsoby (a různě úspěšně) prosazují a dbají na jejich dodržování.

V perspektivě disciplinace těla dle Michala Foucaulta rozlišuji v Osvěžovně dvě základní roviny sociokulturních institucí, které působí na lidské tělo za účelem jeho disciplinace. Zaprvé se jedná o rovinu, vycházející z obecných společenských norem dominantní kultury, přičemž tyto normy jsou reprezentovány jak oficiálním kodifikovaným řádem, tak v podstatě nekodifikovanými společenskými normami. Druhá rovina je dána v rámci specifického normativního systému návštěvníků Osvěžovny, který je nekodifikovaný a neformální. Oba systémy používají různé techniky donucení, což je dáno i tím, že sledují různé cíle. Podstatné je zde i to, že oba spojuje snaha maximalizovat efektivnost činností a času a vytvořit poslušné a kontrolovatelné tělo (u každého z Osvěžovny). Tím, že tyto systémy mohou fungovat současně, může docházet k jejich konfliktům, což jsem ale v Osvěžovně nepozorovala.

Co se týká časoprostoru, dochází v Osvěžovně nejen díky objektivnímu normativnímu systému k rozdělení jedinců jak v prostoru, tak v čase. V prostoru, jehož rozdělení je důležitým prvkem z perspektivy disciplíny, se toto rozdělení projevuje především v rozdělení na kuřáckou a nekuřáckou část, kdy si kuřáci nemohou zapalovat v nekuřácké části. Disciplinování jedince k tomu, aby vykonával určité činnosti pouze v některých prostorách, je dáno charakteristikou jednotlivých prostor a spadá sem i prostor toalet a schodiště. To, že jsou v obou částech Osvěžovny stolky blízko u sebe, je dáno spíše snahou o efektivní využití prostoru než snahou o vzájemnou sociální kontrolu mezi návštěvníky. Jev, kdy je v pátky a soboty večer patrné rozdělení dle účelu návštěvy Osvěžovny, není záměrem majitele podniku.

V časovém rozdělení je pak nejpodstatnějším prvkem otevírací doba

Osvěžovny, během níž je přístupná návštěvníkům a ne pouze personálu. Očekávatelným jevem pak byly jakési cykly návštěv, například, že v pátky a soboty je podnik nejjobsazenější a že návštěvy a pravidelní zákazníci navštěvují podnik velmi často i o víkendech přes den, kdy je v Osvěžovně naopak relativní klid.

V souvislosti s disciplínou je pak důležité i to, že jedinci podléhají jisté kontrole, aby docházelo k účinnosti disciplinárních mechanismů, které na ně mohou být uplatňovány. Oba zmíněné systémy využívají k dosažení disciplíny různých prostředků. Hlavním donucujícím prostředkem je v Osvěžovně dohled, který je částečně hierarchický, a to například v tom, že barmani dohlížejí na dodržování norem objektivního systému. V Osvěžovně je podstatné i umístění baru, z něž je dobře vidět na celou kuřáckou část a už jen jeho přítomnost vyvolává dojem neustálé kontroly. V nekuřácké části může tento dojem vyvolávat například to, že barmani nemají specifické uniformy a je tak snadné si je splést s běžným návštěvníkem Osvěžovny, ale dospěla jsem k závěru, že zde jde opravdu spíše o kontrolu toho, zda má návštěvník vše, co potřebuje. Obecný disciplinární systém usiluje o kontrolu a dozor nad těly návštěvníků. Subjektivní systém pak v Osvěžovně funguje pouze v situacích jako je například fronta u baru – návštěvníci navzájem dohlížejí, aby nikdo nepředbíhal atp. Mezi barmany pak probíhá kontrola jak vertikálně (směrem od majitele podniku), tak horizontálně (mezi barmany navzájem).

Oba systémy pak na základě hodnocení činností používají příslušné normalizační sankce, přičemž tyto sankce mají v ideálním případě pomoci nežádoucím projevům předcházet. Pakliže k nežádoucím projevům přece jen dojde, mají tyto eliminovat. Oba systémy mají vlastní trestní mechanismus – první vychází především z kodifikovaných norem objektivního systému, druhý pak z nepsaného řádu. Během svého výzkumu jsem se však nesetkala s jednáním, které by bylo vyhodnoceno barmanem jako nežádoucí, což považuji také za projev jistého habitu, charakteristického mimo jiné snahou vyhýbat se konfliktům.

V perspektivě semiotizace lidského těla v Osvěžovně jsou významné zejména ty procesy, které souvisejí s (re)produkováním specifického habitu queer. Jedná se tedy o modifikace, které dávají tělu či jeho jednotlivým částem nějaký specifický význam – vyjadřují identitu jedince, příslušnost ke skupině či odrážejí skupinové nebo individuální hodnoty (byť existence významu není bezpodmínečně nutná). Procesy semiotizace tělesných modifikací mohou být daným prostředím zvýznamňovány a mohou být podkladem pro jisté představy o jejich nositelích (ať už

o jednotlivcích nebo o celých skupinách).

Hlavním prostředkem pro semiotizaci těla v Osvěžovně je tělesná klasifikace, zakotvená v systému dominantní kultury. Vycházejíc z díla Fiony Bowieové, která popisuje způsoby, jimiž je lidské tělo užíváno jako klasifikační mechanismus, jsem dále určila, že v Osvěžovně se jedná především o klasifikaci dle genderu, která je částečně narušována v prostoru toalet (transgendery a barmany doplňujícími kosmetické přípravky). Další možnou klasifikací je dělení dle tělesných (in)dispozic, kdy vzhledem k architektonickému řešení podniku dochází k nechtěnému vydělení tělesně postižených jedinců. Klasifikaci dle věku etnické nebo náboženské příslušnosti jsem v Osvěžovně nezaznamenala, což přisuzuji jak habitu vyhýbání se konfliktům, tak tomu, že Osvěžovna se hlásí k HateFree Culture (což je také projevem zmíněného habitu).

Mimo různé klasifikace, které jsou prostředkem pro semiotizaci těla v Osvěžovně, jsou zde taktéž patrné úpravy, které slouží k vyjádření queer habitu, a to především v obdobích, kdy je Prague Pride (například body-painting), ale i mimo něj (tetování atp.).

Z perspektivy konzumace jsem u lidských těl v Osvěžovně zaznamenala jistý konflikt mezi tím, že je zde snaha o to, aby těla byla zdravá (což je dáno výběrem produktů, z nichž jsou připravovány některá jídla z menu) a tím, že jsou zde nabízeny pochutiny a alkohol, jejichž vliv na zdraví je spíše negativní. Výběr organických a sezónních produktů pak přisuzuji jistému projevu biomoci dle toho, jak ji definoval Michel Foucault. Za určitý projev biomoci pak považuji i volně nabízené kondomy, u nichž je cedulka o důležitosti bezpečného sexu.

Lidské tělo v Osvěžovně, respektive jeho kulturní dimenze, tak obsahuje všechny strukturální úrovně, na které se tato dimenze dle Soukupa a Balcerové dělí. Je podstatné, že tyto úrovně, byť pro přehlednost rozčleněné, se nejen doplňují a někdy i ovlivňují, ale velmi často i protínají - a v tom je pak patrná jakási celistvost systému kultury těla v Osvěžovně (přičemž je tento systém mezi návštěvníky sdílený). Sociální pole Osvěžovny pak doplňují jedinci, kteří nespádají do queer habitu, ale pro něž je zde - v určitém sociálním poli Osvěžovny, které je jakýmsi mikrokosmem - také místo.

11. Použité prameny a literatura

ADAMS, Matthew. *Hybridizing Habitus and Reflexivity: Towards an Understanding of Contemporary Identity?* [online]. 2006. [cit. 2015-9-17] sv. 40, č. 3, s. 511-528. Dostupný z WWW: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.465.4660&rep=rep1&type=pdf>>

ANGROSINO, Michael. *Doing Ethnographic Observation Research*. Trowbridge: The Cromwell Press. 2007.

BARKER, Chris, *Slovník kulturních studií*. Praha: Portál. 2006.

BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum. 1998.

BOWIEOVÁ, Fiona. *Antropologie náboženství*. Praha: Portál. 2008.

CSORDAS, Thomas J. *Somatic Modes of Attention*. *Cultural Anthropology* 8: 2: 135-156. 1993.

CSORDAS, Thomas J. *The Body's Career in Anthropology*. In: Moore, H. L. (ed.): *Anthropological Theory Today*. Cambridge: Polity Press: 172-205.

DAVEY, Gayna. *Using Bourdieu's Concept of Habitus to Explore Narratives of Transition*. *European Educational Research Journal* [online]. 2009. [cit. 2015-9-17] sv. 8, č. 2. Dostupný z WWW: <<http://dx.doi.org/10.2304/eej.2009.8.2.276>>

DISMAN, Miroslav. *Jak se vyrábí sociologická znalost: příručka pro uživatele*. Praha: Karolinum. 2002.

DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost: Příručka pro uživatele*.

Praha: Nakladatelství Karolinum. 2007.

Etické směrnice České asociace pro sociální antropologii [online]. [cit. 2015-9-13]. Dostupný z WWW:

<<http://casaonline.cz/wp-content/uploads/2009/12/EtickesmerniceCASA.doc>>

EZZEDDINE, P.; HEŘMANSKÝ, M.; NOVOTNÁ, H.; SEIDLOVÁ G.; ŠTOVÍČKOVÁ, M.; VAŇKOVÁ, M. *Etika výzkumu* [online]. Nedatováno. [cit. 2015-4-17] Dostupný z WWW:

<<http://moodle.fhs.cuni.cz/course/view.php?id=614> .>

FAFEJTA, Martin. *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*. Věrovany: Piszkwicz. 2004.

FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality I. Vůle k vědění*. Praha: Hermann. 1999.

FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin. 2000.

FOUCAULT, Michel. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia. 2005.

GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebeprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství studia Ypsilon. 1999.

HAJDÁKOVÁ, I. Břímě i hra: nepatřičnost, zranitelnost a emoce v etnografickém terénu. STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.). *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. 2013. Praha: SLON, s. 121-147. 2013.

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál. 2005.

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál. 2008.

HEŘMANSKÝ, Martin. *Kvalitativní analýza dat* [online]. 2009/2010. [cit. 2015-4-17] Dostupný z WWW:
<<http://moodle.fhs.cuni.cz/course/view.php?id=614>.>

HEŘMANSKÝ, Martin. *Pozorování při zkoumání sociálního prostředí* [online]. 2009/2010. [cit. 2015-4-16] Dostupný z WWW:
<<http://moodle.fhs.cuni.cz/course/view.php?id=614>.>

CHENAIL, R. J. *Jak srovnat kvalitativní výzkum do latě?* [online]. Biograf. 1998. [cit. 2015-4-15]
Dostupný z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=1503>>

JAGOSE, Annamarie. *Queer Theory*. Victoria: Melbourne University Press. 1998.

KAŠČÁK, O., OBERTO VÁ, Z. *Školská etnografie tela, jej východiská, podoby a potenciály*. Český lid: Etnologický časopis, 99 (1), str. 1-22. 2012.

KURŮK, B. Prosvítit výzkum: Geopolitika a etnografie v proměnlivém světě. 2013. In STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.). *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: SLON, s. 52-87. 2013.

MARINUCCI, Mimi. *Feminism is queer*. Londýn a New York: Zed Books Ltd. 2010.

MAUSS, Marcel. *Techniques of the body* [online]. 1973. [cit. 2015-9-15] In CRARY, J., KWINTER, S. (eds.). *Incorporations*. New York: Zone, str. 455-477. 1992. Dostupný z WWW:
<http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1458086.files/Mauss_Techniques%20Body.pdf>

MURPHY, Robert F. *Umlčené tělo*. Praha: Slon. 2001.

NEDBÁLKOVÁ, K. Metodologie etnografického výzkumu ve vězení. In: *Spoutaná rozkoš. Sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: SLON. 2006.

NOVOTNÁ, Hedvika. *Kvalitativní strategie výzkumu*. [online]. 2009. [cit. 2017-5-15] Dostupný z WWW:
<<http://moodle.fhs.cuni.cz/course/view.php?id=614>>

POSPÍŠIL, Leopold. Kultura. *Český lid*, suplement 80/1993. 1993.

RŮŽIČKA, M.; VAŠÁT, P. Základní koncepty Pierra Bourdieu: pole – kapitál – habitus. *AntropoWebzin* 2/2011, s. 129-133.

RYŠKA, T. „Spojující se body“ aneb pokus o etnografii jinakosti. 2013. In STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.) *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: SLON, s. 88-120. 2013.

SANDERS, C.R., VAIL, D.A. *Customizing the body. The art and culture of tattooing*. Philadelphia: Temple university press. 2008.

SMOLÍK, J. *Subkultury mládeže: uvedení do problematiky*. Praha: Grada Publishing. 2010.

SOUKUP, M., BALCEROVÁ, M. Antropologie těla. *Anthropologia integra*. 2/2011/1, s. 31-41.

SPARGO, Tamsin. *Foucault a teorie podivného*. Praha: Triton. 2001.

STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.). *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: SLON. 2013.

STRAUSS, A.; CORBINOVÁ, J. *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno, Boskovice: Sdružení Podané ruce, Albert. 1999.

SULLIVAN, Nikki. *A Critical Introduction to Queer Theory*. New York: New York University Press. 2003.

VAŇKOVÁ, M. *Verbální techniky dotazování*. [online]. 2009. [cit. 2017-5-15]
Dostupný z WWW: <<http://moodle.fhs.cuni.cz/course/view.php?id=614>>

ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia. 2009.

ZIKMUND-LENDER, Ladislav. *Texty o (queer) reprezentaci, kultuře, vizualitě*. Praha: Interaktiv.cz. 2011.